

<u>İMAM GAZALİ</u>	2
<u>İlmi Kelâmın Çöküşü, Felsefe Ve Bâtınîliğin Gelişmesi Ve Yeni Bir İlmi</u>	
<u>Kelâmcıya İhtiyaç Duyulması</u>	2
<u>İlmi Kelâmın Çöküşü, Felsefe Ve Bâtınîliğin Gelişmesi</u>	2
<u>Felsefenin Yaygınlaşması:</u>	2
<u>Yunan Felsefesini Arapçaya Tercüme ve Nakleden Kişiler:</u>	2
<u>İhvân-ı Safa Topluluğu ve Risaleleri:</u>	2
<u>Mutezile İle Felsefeciler Arasındaki Fark:</u>	3
<u>Bât nîlik Fitenesi:</u>	3
<u>Zahir ve Bâtın Mugalatas :</u>	3
<u>Hz. Muhammed'in Peygamberliğine Başkaldırma:</u>	4
<u>Yeni Büyük Bir Kimseye ihtiyaç Duyulması :</u>	5
<u>İmam Gazâlî</u>	5
<u>Tahsili ve İlmî Gelişmesi:</u>	5
<u>Onbir Senelik Arayış ve Tecrübeleri:</u>	6
<u>Uzletten Halk Arasına Dönüş:</u>	8
<u>İmam Gazalinin Yenileme Çalışması</u>	10
<u>Felsefeyi Ameliyata Girişmesi:</u>	10
<u>Tehâfütü'l-Felâsife'nin Etkisi:</u>	11
<u>Bâtınîliğe Hücumu:</u>	11
<u>Hayat ve Toplum Düzenini İslâmî Tenkidi:</u>	12
<u>İhyâu Ulûmiddîn:</u>	12
<u>Tenkid ve Sorgulaması :</u>	12
<u>Âlimler ve Ehli İmân:</u>	13
<u>Devlet İdarecileri ve Sultanlar:</u>	15
<u>Müslümanların Diğer Kesimleri</u>	17
<u>İslâh Edici ve Eğitici Bir Kitap:</u>	18
<u>İhyâu'l-Ulûm ve Ahlâk Felsefesi:</u>	19
<u>Makam Mevkî Hürs :</u>	19
<u>Nefis Muhasebesi:</u>	21
<u>İhyâ'nın Tenkidçisi:-</u>	22
<u>İmam Gazâlî ve Kelâm İlmi:</u>	23
<u>Öğretim İçin Tekrar İsrar Edilmesi ve Onun Bunu Geri Çevirmesi:</u>	24
<u>Hayatın Geri Kalan Bölümü:</u>	25
<u>Gazâlî'nin İki Önemli Özelliği:</u>	25
<u>Gazâlî'nin İslâm Dünyası Üzerinde Tesiri:</u>	27

İMAM GAZALİ

İlmi Kelâmın Çöküşü, Felsefe Ve Bâtınîliğin Gelişmesi Ve Yeni Bir İlmi Kelâmcıya İhtiyaç Duyulması

İlmi Kelâmın Çöküşü, Felsefe Ve Bâtınîliğin Gelişmesi

Her ne kadar o günlerde Eş'arî düşüncesinin âlimleri bütün İslâm dünyasını, eğitim düzenini, dinî hayatı kuşatmışlarsa da, bizzat kendi söz ve iddialarının geçerliliğinin ve hâkimiyetlerinin içine kurt düşmüştü. Ebu'l Hasan Eş'arî'nin gücü ve kişiliği, mantığı ve müc-tehidce kafa yapısı Mutezilenin sihrini bozmuş, şeriat ve sünnetin hâkimiyetini yeniden kurmuştu. Bu işte onun metod ve prensipleri tek başına rol oynamamış, onun üstün zekâsının, yeteneklerinin ve ilmî isbatlama ve ictihad melekesinin de rolü olmuştu. Bu otorite işte böyle güçlü büyük kişilerle ve ictihad yetenekleri ile ayakta durabilirdi. Fakat onun peşinden giden, ona tâbi olanlar gitgide eski metodları takip eden kişiler durumuna düştüler. İlm—i Kelâm'da da yenilik ve ictihad yerine nakil içinde nakil çizgisi başladı.

Durumun değişmesini hisseden ve işe ciddi sarılanlar, felsefî deyimleri ve felsefî delillendirme ve ispatlama tarzın ilm-i kelâma soktular. Bu tarz ise ne Kur'an-Kerim'in isbatlaması gibi tabîî, f trî ve herkesin anlayacağı biçimde, gönül okşar tarzda idi; ne de onların davalarını isbatlayacak şekilde kesin deliller ortaya koyacak biçimde idi. Bunda "dedi, dedinY'den ileri gidememe durumu ve her an için prensiplerinin zayıflatılması ve şüpheli, şaibeli hale getirilmesi tehlikesi vard . Böylece onlar ne ehl-i sünnetin ve selef mezhebinin sağlam önderliğini yapabildiler, ne de gerçek felsefe ortamlarında sayg ve otorite kurabildiler.^{1[1]}

Felsefenin Yaygınlaşması:

Diğer taraftan, Me'nî'nun hoşlanmasından ve çok değer vermesinden, tercüme edenlerin de gayreti ve ilgisinden dolayı , eski Yunan felsefesiyle ilgili pek çok kitap, özellikle Aristo'nun eserleri Süryâniceden, Yu-nancadan, Farsçadan, Arapçaya nakledilmişti. Bu iş hızlı hareket edip düşüncesiz davranan, akıl ve ma ığı olgunlaşmamış olan müslümanlar üzerinde kötü etki yaptı. Bu bir sürü kitap içinden bir ısm kullan lmasında sakınca olmayan mantık, tabîyyat, temel bilgiler ve matematik kitapları idi. Biraz da ilahiyat ve metafizikle ilgili konular ve yazılardı. İlahiyatla ilgili olanlar aslında eski Yunanlıların kendi putları ile ilgili bilgilerdi ki, onlar bunu kurnazca felsefî kalblara sokmuşlar, felsefî dil ve ilmî terimlere aktarmışlardı.

Bu tahminler ve faraziyeler (varsayımlar); ne bir isbat yapabilir ne de dünyada varlığına rastlanabilen bir efsane, bir tılsımdı. Allah Teâlâ'mın peygamber olarak

^{1[1]} Ebu'l-Hasan En-Nedevi, İslam Önderleri Tarihi 1, Kayhan Yayınları: 1/175-176.

gönderme nimeti bahsettiği Hz. Muhammed (a.s.) aracılığı ile kendi zâtının ve sıfatlarının en iyi şekilde bilinmesini sağladığı, insanlığın ve kâinatın başlangıcını ve sonunu, ihtidasın ve intihâ-sını en iyi şekilde öğrettiği böyle bir ümmetin bu Yunan efsanesine ve akı çelen sihrine iltifat etmesine, onun enine boyuna akıld erdirmek için zaman kaybetmesine kesin keskin ihtiyac yoktu.

Ama Yunan mantığından, tabiî ilimlerinden ve riyâzî ilimlerinden korkanlar, onların ilahiyat sahasındaki saçma sapan sözlerle dolu kitapların da bir semavî kitap gibi benimsediler, peygamberler ve semavî kitapla sanki kendilerine hiçbir bilgi ulaşmamış gibi onları elden ele dolaştırdılar. Sanki onlar cahiliyet dönemi milletleri gibi, matematik ve tabiî ilimlerde olduğu gibi ilahiyat ve dinî bilgilerde de yoksul ve meteliksizdiler.^{2[2]}

Yunan Felsefesini Arapçaya Tercüme ve Nakleden Kişiler:

Diğer taraftan Yunan felsefesi; Ya'kûb Kindî (ö. 258 H.\ Ebu'n Nasr Fârâbî (ö. 329 H.) ve Şeyh Ebu Alî Sina (ö. 428 H.) gibi cezbeli, heyecanlı avukatlar ele geçirdi. Bizzat Yunan'da bile bunlar gibisini bulmak zordu. Onlar Aristo'yu, kusursuzlukta, kutsallıkta, ilim ve hikmette öyle bir mertebeye ulaştırdılar ki, belki de bu makam ve rütbe Yunan ilahiyatında ilk başlangıca (varlığı şart olana) dahi verilmemiştir. Müslümanların payına Yunan bilgi hazinesinden daha çok Aristo'nun eser ve fikirlerinin düşmesi bir şanssızlıktı. Bu fikirler; peygamberlerin getirdiği talimatlardan, dinin ruhundan, özünden çok farklı, onunla çok az ilgiliydi.

Sonra ikinci şanssızlık da Arap filozoflarından hiçbiri bu fikirlerin asıl kaynağını, onların yazıldığı dili bilmiyordu. Bütün bilgileri tercümelere dayanıyordu ve bu tercümelere bizzat o filozofların ne demek istediğini anlamakta hatâlara düştüler. Sonra onlar üzerinde Aristo'nun öyle bir etkisi ve büyüğü vardı ki, onlar onun fikirlerinin tenkidini yapmayı gereksiz görmüşler, aklın düşünmesi sonucu bulunduğu fikirlerini bile is-batlanmış gerçeklerin kitapla anlatılması şekline sokmuşlardır.^{3[3]}

İhvân-ı Safa Topluluğu ve Risaleleri:

Hicrî dördüncü yüzyılın sonunda Yunan felsefesi bütün İslâm âlemini etkilemeye başlamıştı. Her zeki ve meraklı genç Yunan felsefesine hayranlıkla, saygıyla bakıyordu.

Dördüncü yüzyılın ortasında Bağdat'ta, İhvân-ı Safa adında Masonik tarzda gizli bir cemiyet kuruldu. Bu cemiyette Yunan felsefesi Ölçü, kıstas kabul edilerek dinî konular ve akideler (inançlar) üzerinde konuşmalar yapıyor, kendilerine göre sorunlar çözümleniyordu.

^{2[2]} Ebu'l-Hasan En-Nedevî, İslam Önderleri Tarihi 1, Kayhan Yayınları: 1/176-177.

^{3[3]} Ebu'l-Hasan En-Nedevî, İslam Önderleri Tarihi 1, Kayhan Yayınları: 1/177.

Bu cemiyetin bülteninde şu sözler yer alıyordu: "İslâm şeriatı cehalet ve dalâletlerin karışması ile kirlenmiştir. Onu felsefe ile yıkayıp temizlemekten başka çâre yoktur. Çünkü felsefe itikadî bilgileri, hikmet ve ictihad faydalarını ihtiva eder. Şimdi sadece Yunan felsefesinin İslâm şeriatı ile kaynaşmasıyla istenilen gelişme elde edilebilir."

Onlar arkadaşlarına; bilgisinde yetişmiş, yaşında ilerlemiş kişilerle uğraşarak vakit kaybetmemelerini, onların yerine gençlerle uğraşmalarını ve onları, fikir ve düşünceleri ile etkilemelerini özellikle tavsiye ediyorlardı. Çünkü yaşlı insanlarda bilgilerinde olgunluk ve donukluk meydana gelir, bu ise yeni bir şeyi kabul etmeye engeldir. Yeni bir şeyi kabul etme yeteneğine ancak gençler sahiptir.

Onlar bu konulara bakışlarını, kendi felsefelerine Öncülük eden ve İhvân- Safa Risaleleri ad ile edebiyat ve tarihte meşhur olan ve tabîyyat, matematik, ilahiyat ve aklî konular içine alan 52 risale içinde yayınladılar. Mutezile mezhebinden olanlarla, onlarla aynı zevki taşıyan insanlar bu risaleleri elden ele taşıyor-

lar ve kendi toplantılarında okuyorlardı. Nereye giderlerse yanlarında taşıyorlardı. O derecede ki, bir asır içinde bu risaleler İspanya'ya (Endülüs'e) kadar ulaştı.^{4[4]}

Mutezile İle Felsefeciler Arasındaki Fark:

Her ne kadar bilerek veya bilmeyerek Mutezile'nin adamlarından şeriata zarar geldi ise de onlar; akim yeteneklerini sonsuz kabul ederek Allah'ın zât ve sıfatlarının hassas meselelerini ve aklî ötesi (aklî dışı değil) konularını âdeti çocuk oyuncağı haline getirmişlerdi.

Fakat temelde onlar da dinî kafa yapısı taşıyan kişilerdi. Allah'ın bildirdiklerine (vahye) ve Peygamber'-den bildirilenlere iman ediyorlardı. Genellikle sade hayat yaşarlardı, günahlardan çekinirlerdi. İbadetlere düşkün ve dine çağrı hevesi taşırlardı. Ma'rûfu (iyiliği) yaptırmaya, kötülüğü engellemeye (emr-i bil ma'ruf, nehiy anü münkere) şiddetle bağlıydılar. Bunların hepsi, prensiplerinin ve inançlarının gereği idi. Bu bakımdan itizal mezhebinin gelişmesinden ve hâkim olmasından dolayı İslâm dünyasında küfür ve ilhâm, peygamberliği red ve âhireti inkârın, amelsizlik ve ibadet-sizliğin benimsendiği olmadı. Bunlara temayül diye biri şey ortaya çıkmadı ve müslümanların dinî şuuru (bilin-n ci) yaralanmadı veya zayıflamadı. :*

Fakat felsefecilerin işi bunlardan tamamen farklıydı. Felsefe nübüvvetle (peygamberlikle) hiçbir yerde uyuşmaz, bir yere gelip orada birleşmez. Dinin temel ve küllî meseleleri, felsefenin ana inanç meseleleri ile çatışma halindedir. Bu bakımdan felsefenin değeri ve haşmeti ne kadar artmışsa, tabîî olarak dinin değeri ve peygamberlerin haşmeti azalır gitmiştir. İnançlardan (akâidden) başlayarak ahlâk ve amellere kadar hepsi bu fikrî değişmeden

^{4[4]} Ebu'l-Hasan En-Nedevi, İslam Önderleri Tarihi 1, Kayhan Yayınları: 1/178-179.

etkilenmişlerdir. Müslümanlar arasında dini alenen tahkir eden, övünerek kendisinin İslâm'la ilgisizliğini açıklayan bir zümre türedi. Bu kadar na da cüret gösteremeyenler de dış görünüş bakımından âdet ve yaygın amellere bağlıydılar, ama herhangi bir şekilde onlar içten müslüman değildiler.^{5[5]}

Bât nîlik Fitnesi:

Felsefe ile birlikte ve onun etkisi ile yeni bir fitne doğdu. Bu fitne, İslâm ve peygamberliğin öğretileri için .felsefeden daha tehlikeli idi. Bu Bâtınîlik f tnesiydi.

Kurucusu ve propagandacıları çoğunlukla, İslâm karşısında kendi saltanat ve hâkimiyetlerini yitiren ve açık bir şekilde karşı çıkmaya, savaşmaya ve o hâkimiyeti geri almaya ümitleri olmayan milletlerin insanlar idi. Veya nefsâniyetçi, şehvetperest, zevk ü safa düşkünü insanlardı. Çünkü islâm onlar n o tür hayatlarına sınırlar, engeller getiriyordu. Veya şahsî iktidar ve liderlik hırsları olan, bir grup meydana getirip başa geçme tutkusu olan insanlardı.

Bütün bu değişik amaçlı insanlar "Bâtınîlik" bayrağı altında toplandı. Onlar; müslümanları savaşla yene-miyeceklerini, açıkça küfür ve ilhâda, inkarcılığa ve imansızlığa çağıramayacaklarını arıyorlardı. Çünkü böyle yaparlarsa müslümanlar n dinî duygusu uyanacak ve karşı koyma gücü geliştirecekti. Bu bakımdan onlar yeni bir yol buldular.^{6[6]}

Zahir ve Bâtın Mugalatas :

Onlar gördüler ki; şeriatın prensip ve inançları, emir ve meseleleri; sözler, kelimeler içinde anlatılmış-" tır. İnsanların anlaması ve amel etmesi için böyle ol-' ması gerekliydi. Nitekim Kur'an-> Kerim'de;^{7[7]}"Biz her peygamberi, onlara açıkça anlattık diye 1 kendi milletinin dili ile gönderdik." * ' âyetinde bu durum açıklanmıştır. İşte onun için Hz, Peygamber bütün o sözleri, kelimeleri açıklamıştı. Onların mana ve mefhumları belirlenmiş, herkes tarafından biliniyordu. Hz. Peygamber kendi ağzı ile, kendi ifadeleri ile bunları açıklamış, hareket ve amelleri ile de belirlemiş-" tır. Bu mana ve mefhumlar ümmet arasında sözlü ve uygulamalı (amelî ve lafz) olarak kesintisiz olarak ak-17 tarı p gelmektedir. Bütün ümmet bunu biliyor ve inanıyor ki; nübüvvet, risâlet, melâike, âhiret, cennet, cehennem, şeriat, farz, vacib, helâl, haram, namaz, oruç, zekât, hac bütün bu kelimeler özel dinî gerçekleri anlatan sözlerdir. Bu dinî gerçekler nasıl korunup geldi ise ' aynı şekilde o dinî gerçekleri ifade eden bu kelimeler " de korunup gelmekte, yani hiç bir yanılmaya, değişmeye, yanlışlığa uğramadan, kuşaktan kuşağa; görerek, okuyarak, uygulayarak zincirleme aktarı p gelmekte. Artık şimdi o kelimelerle manaları, birbirinin

^{5[5]} Ebu'l-Hasan En-Nedevi, İslam Önderleri Tarihi 1, Kayıhan Yayınları: 1/179-180.

^{6[6]} Ebu'l-Hasan En-Nedevi, İslam Önderleri Tarihi 1, Kayıhan Yayınları: 1/180.

^{7[7]} İbrâhim 14/4

ayrılmaz parçası olmuştur.

Ne zaman nübüvvet, risâlet veya namaz, zekât kelimeleri söylense hemen onlardan, içlerinde taşıdıkları manalar (gerçekler) akla gelecek, ifade ettiği manalar anlaşılacak ve onun fiilî şekli gözler önüne gelecektir ki onu Hz. Peygamber anlatmış, sahabe de anlamış, o-nunla amel etmiş ve o amel edilen şekli başkalarına da taşımışlardır. Böylece bu, nesilden nesile bütün ümmete sürekli aktarılmış gitmiştir.

İşte Bâtınîler; zekâları sayesinde, kelimeler ve manalar n bu irtibatın n, ümmetin bütün hayatının ve İslâm'ın düşünce ve hareket düzeninin temeli olduğu inceliğini anlamışlar ve bununla birliklerinin, kendi ana kaynakları ve mazileri ile bağlarının devam edeceğini görmüşlerdir.

Eğer bu bağ, bu irtibat koparsa, dinî tâbir ve terimlerin mânaları belirsizleşirse veya şüpheli hale gelirse o zaman bu ümmetin her çağrıya ve her felsefeye av olabileceklerini sezmişlerdir. İslâm'ın granit taştan yapılmış kalesinde yıkık kapılar açılacağını, sağlam duvarlar nda binlerce çatlaklar meydana geleceğini de anlamışlardır.

Bu inceliği sezip bu sırrı keşfettikten sonradır ki Bâtınîler bütün güçlerini, şu iddialarını yayma uğrunda harcamaya başlamışlardır. Diyorlardı ki: Her kelimenin bir zahirî (dış) mânası, bir de bâtını (iç), gerçek mânas› vardır. Ayn şekilde Kur'an ve hadîsin bir zahiri var, bir de gerçek yönleri var. Bu zahirlerle, gerçeklerin birbiriyle ilgisi, kabukla çekirdeğin içinin (özün) birbiriyle ilgisi gibidir. Câhiller sadece bu zahir mânalar› bilir, onlar n elinde sadece kabuk, k›l f vardır. Akıllı kimseler ise gerçekleri bilir. Onların payına öz düşer. Onlar bu kelimelerin aslında, o gerçeklerin sembol ve işaretleri olduğunu bilir. O kelime kabuklar›ndan, cahillerin anladıkları ve uyguladıkları kastedil-memiştir. Onlardan kastedilen daha başkadır, onu da ancak sırlan bilenler anlar. Onlardan da bu gerçekleri-anlamaya gücü yetmeyen ve zahire yakalanmış olan diğerleri öğrenebilir. Zahir zincirine ve şeriat bağlarına kapılmış olanlar son derece aşağı seviyede olanlardır. Gerçeklerin ve sembollerin yüksek seviyesine yükselenlerin boynundan bu halka ve zincir düşer ve şeriatın; bağlarından kurtulur, işte bu, şu âyetin belirttiği mâ-. nadir: ..

"Peygamber onların yükünü onlardan indirecek ve onlar üzerine sarılmış zincirleri de çözecek." ^{8[8]}

Bunu kendilerine özgü temel sistemler kabul edip, hakikatlar ve zahirler diye böyle bir felsefeyi benimseyince peygamber, vahy, peygamberlik, melekler, âhiret gibi bir takım şer'î terimleri kendi arzu ve keyiflerine göre açıklamaya başladılar. Çok nadir bulunabilen bir örnek sunuyorum, şöyle:

"Peygamber; kendisine saf kutsallık yetkisinin aktığı kişinin adıdır. Cebrail bir varlığın adı değildir, sadece o ak›m adıdır. Âhiretten maksad; herşeyin kendi aslına dönüşüdür. Cünüplük, sırrı başkasına açıklamaktır. Gusül; sözünü yenilemektir. Zina demek, bâtin ilminin nutfesini söz vermeye katılmamış kişiye

^{8[8]} Araf, 7/19.

aktarmaktır. Taharet demek; bâtin mezhebinden başka bütün mezheplerden ayrılmak demektir. Teyemmüm; kendisine izin verilmiş kimseden bilgi almak, namaz; dönemin imam na uymaya davet etmek, zekât; yetenekli ve temiz kişiler arasında ilim yaymak, oruç; sârgı aç kılamaktan sak nmak, hac; akl n k blesi ve hedefe götüren bilgiyi aramak, cennet; bâtin ilmi, cehennem; zahir ilmi, Kabe; peygamberin bizzat kendisi, Kabe'nin kapısı; Hz. Ali'nin şahsıdır. Kur'an-Kerim'de bildirilen Nuh tufanından kastedilen de; ilim tufanıdır ki bu tufanda kelime-i şehâdet getirenler boğulmuştur. Nem-rud'un ateşi demekse; Nemrud'un öfkesidir, gerçek ateş değil. İbrahim'e emredilen boğazlama olayı da, oğuldan söz almadır. Ye'cûc ve Me'cûc; zahir ehli olanlar, Musa'nın asandan maksad da; onun hüccet ve delilidir v.s.^{9[9]}

Hz. Muhammed'in Peygamberliğine Başkaldırma:

Şer'î kelime ve terimlerin kesin bildirilen ve nakledilen mana ve mefhûmların reddedip Kur'an ve hadisin zahir ve bâtin, kabuk ve öz diye manaların ayırma uğratılması öyle bir saldırı ve savaş tarzıdır ki, her zaman ve her devirde İslâm'ın inanç düzenini, düşünce sistemini bozmak isteyenler, onlara bir oyun oynamak isteyenler bunu kullanmıştır. İslâm'ın tüm yapısı bununla kolayca dinamitlenebilir, İslâm'ın dış kılıfının içinde devlet içinde devlet kurulabilir.

Nitekim daha sonraki yüzyıllarda Hz. Peygamber'in peygamberliğine başkaldırmak isteyen fırkalar, münaflıklar grubunun, Bâtîmlerin bu saldırı ve savaş tarzını kullandıklarını görüyoruz. Bu manevî tevatür ve tevarüsü inkâr ederek bütün İslâm düzenini güvensiz kılmak, şüpheli hale getirerek yaralamak istediklerini ve kendi dinî hâkimiyetlerini kurmak, hatta yeni bir peygamberlik'kapı açmak istediklerini görüyoruz. İran'da çıkan Bahaîlik'le, Hindistan'da çıkan Kâdiyânîlik buna en açık bir Örnektir^{10[10]}

Bu devrin manâ icâdçılarının -ki bunlara yukarıda örnekler verilmiştir- akl başında bir adamın kabul edemeyeceği ortadadır. Fakat Kelâm ilminin mücâdele tarzı İslâm dünyasında öyle bir düşünme dağınkılığı meydana getirdi ve felsefenin etkisi ile insanlarda karmaşık ve kapalı meselelere (içinde hiçbir öz ve mana olmasa da) karşı öyle bir istek doğurdu ki; bir sınıf insan üzerinde Bâtîmlerin büyüdü. Bunlar eski astronomi ilmini, tabîyyât ilimlerini, Yunan ilahiyatına ait meseleleri ve Yunan tâbir ve terimleri olan ön akılsızlığı rahatlıkla kullandılar; ve çeşitli tesirler, çeşitli maksatlarla insanlar onların

^{9[9]} Kavâidi Akaidi Âli Muhammed (Bâtiniyye), Muhammed b. Hasan Deylemî Yemânî, yazılışı 707 H, s.17-18.

Ebu'l-Hasan En-Nedevî, İslam Önderleri Tarihi 1, Kayıhan Yayınları : 1/180-184

^{10[10]} Kâdiyânîler de Bâtîmler gibidirler. Terimleri değiştirmedikleri halde onlara değişik manalar vererek gerçekleri saptırmaya çalışırlar. Onların hiç şüphelenemeyen gerçek manalarını inkâr ederler. Peygamberliğin son buluşu, Mesih, Mesih'in yere inişi, mucizeler, deccâl v.s.yi ayırma kullanırlar ama onlar Bâtîmler gibi uydurma manalarla açıklarlar. Gulâm Mirza'nın kitapları ve Muhammed Ali'nin tefsiri bunun örnekleri ile doludur.

Ebu'l-Hasan En-Nedevî, İslam Önderleri Tarihi 1, Kayıhan Yayınları: 1/

Bahâüder de tamamen yeni şeriat koydular. Orucun im-sakda değil, güneşin doğması ile başlaması, orucun 19 gün olması, insanların 11 yaşından 42 yaşına kadar dinin emirlerine bağlı kalması onun dışında serbest kalması, kadınlara q'lar bakmanın caiz olması, nâ mahrem olmaması, cemaatle sadece cenaze namazının kılınması, Bahâîliğin kurucusu-'nın doğduğu evin ziyaret edilmesinin şart olması, iman ettikten sonra hiç bir şeyin pis olmayacağı, Bahâîliğe girenin ancak temiz olacağı v.s. gibi kendilerine göre İslâm şeriatını ^ değiştirip yeni şeriat maddeleri koydular.Kâdiyânîlik olsun, Bahaîlik ve benzerleri olsun hepsi değişik zaman ve yerlerde ortaya çıkan Bâtîniğin değişik siyasi ve nefsanî güçlerin etkisiyle hortlatılmasından başka bir şey değildir.

etrafında toplandı. Bir kısmı intikam alma duygusuyla, bir kısmı s rlar ve sembolere hayranlıklarıyla, bir kısmı yanlış şekilde anlatılan zâhirîliğe karşı tepki göstermeleriyle, bir kısmı züppelik ve nefsine hoş gelmesi sebebiyle, bir kısmı da ehl-i beyt adına hareket edilmesi düşüncesiyle Bâtınîlerle böyle gizli bir teşkilât kurdular.

Bu teşkilât yüzünden güçlü İslâm devletleri uzun süre rahatsız oldu. İslâm âleminin en kıymetli, en değerli ve faydalı bazı insanları (Nizâmülmülk Tûsî ve Fahrülmelik vs. gibi) bunlar n eliyle öldürüldü.

Uzun süre bir büyük âlim ve müslüman sultan veya vezir bunlardan emin olamadı, daima ölüm tehditleri altında bulundu. Sabaha sağ çıkarmıyını diye endişe içinde oldu.

İbn Cevzî şöyle yazıyor:

"İsfahan'da eğer bir kimse ikindiye kadar evine dönmezse, bir bâtınîye hedef olup öldürüldüğü zanne-dilirdi."

Böyle huzursuz bir ortam doğurmalarına ilâveten, düşünce ve edebiyat da etkilemeye başladılar ve dinin temel prensiplerini, naslannı, kesin emir ve hükümlerini te'vil ve tahrif ederek genel sapıklık ve dalâlet kapısını açtılar.^{11[11]}

Yeni Büyük Bir Kimseye İhtiyaç Duyulması :

Felsefe ve Bâtınîliğin bu İslâm'ı mahvetmek isteyen etkileri karşısında aklî ve naklî ilimleri tam olarak bilen, onlar n en ince problemlerini çözen, yetkili ve etkili büyük bir kimseye ihtiyaç vardı .

Bu kişi her ilim dalında müctehidçe görüşe sahip olmalı ve Allah vergisi zekâsı, temiz karakteri, görüşle-rindeki titizliği, Yunan filozoflarından ve pek çok eski fikir babalarından daha az olmayan kişiliği ile gözleri doldurmalıydı. Pek çok yeni ilimleri modern biçimde tertipleyerek düzene koyma yeteneğinde olmalı, çok geniş bilgisi, derin görüşü ile kesin iman devletine de sahip olmalıydı . Kendi şahsî görüşü, araştırma, inceleme, ibâdet ve takvâsıyla dinin ebedî gerçeklerine taze iman

taşınmalı ve bu taze iman ve yeni güvenle keskin görüşüne dayanarak dinin önderliğine yani dine bağlanmaya ve peygambere tabi olmaya çağırmalıydı. Bir de İslâm âleminde ve ilim dünyasında kendi bilgisi, kesin imam, feraset ve basireti ile yeni bir ruh ve hayatta yeni bir dalgalanma meydana getirebilmeliydi. Hicri beşinci asrın tam ortasında İslâm dünyasının şiddetle muhtaç olduğu böyle bir kişi İslâm'a nasib oldu. Bu kişi İmam Gazâlî idi.^{12[12]}

İmam Gazâlî

Tahsili ve İlmî Gelişmesi:

^{11[11]} Ebu'l-Hasan En-Nedevî, İslam Önderleri Tarihi 1, Kayhan Yayınları: 1/184-186.

^{12[12]} Ebu'l-Hasan En-Nedevî, İslam Önderleri Tarihi 1, Kayhan Yayınları: 1/186-187.

İmam Gazâlî'nin adı; Muhammed, künyesi Ebu Hâmid'dir. Babasının adı da; Muhammed idi. Tûs şehrine bağlı Tâhîran'da doğdu. Samîmi bir ilim aşığı ve fakir bir müslüman olan babasının vasiyetine uyarak ehl-i tarîk bir baba dostuna gitti. Bu zatın tavsiyesine uyarak bir medreseye kaydolup okumaya başladı.

Gazâlî, memleketinde Şeyh Ahmed el-Râzîkânî'den Şafiî fikhını öğrendi, sonra Cürcan'da İmam Ebu Nasr İsmâîlî'den okudu. Sonra Nişâbur'a giderek İmam el-Haremeyn'in ders halkasına girdi. Kısa bir süre içinde 400'ü bulan talebe arkadaşları arasında sıvrıldı ve ünlü hocasına yardımcı (asistan) oldu. İmam el-Haremeyn onu anlatırken der ki; "O, dağ gibi dalgalar püskürten bir denize benzer." İmam el-Haremeyn öldükten sonra Nişâbur'dan çıktı, O sırada yaşı 28 idi. Fakat yaşı ilerlemiş nice âlimlerden çok daha bilgili ve yetmişmiş, olgunlaşmıştı.

Tahsilini tamamladktan sonra Gazâlî, Nizâmü'l-Mülk'ün huzuruna çıktı. Nizâmü'l-mülk onun şöhretini duyduğu, ilmini, irfanını ve kabiliyetini bildiğinden dolay kendisine çok saygı gösterdi, ikram ve izzette bulundu. Sarayına, çevresine kabul etti; onun çevresinde yetenekli, olgun ve bilgin kişilerden meydana gelen bir

topluluk vardı. İlmî tartışmalar, dinî konuşmalar, oturumlar, toplantılar yapıldı. Hatta düşün ve matem toplantılarının bile kaçınılmaz unsuruydu bunlar.

İmam Gazâlî bu konuşma ve tartışmalarda daima herkese üstün geliyordu. Açık yeteneğini gören Nizâmü'l-mülk onu Nizamiye Üniversitesi'ne rektör tayin etti. O dönemde bu bir âlim için en büyük şeref, en üstün paye idi. O sırada 34 yaşındaydı.

484 H. yılında büyük bir ihtişam ile Bağdat'a geldi. Nizamiye Üniversitesinde ders vermeye başladı. Kısa zamanda, onun ders okutmasının, meseleleri çok güzel ve açık şekilde anlatmasının, derya gibi bilgisinin ünü Bağdat'ta bir şimşek çakarcasına yayıldı. Talebe ve âlimler, faydalanmak için her taraftan akın ettiler. Ders halkası herkesin yöneldiği yer haline geldi. 300 civarında ihtisas talebesi ve yüzlerce idareci ve ümerâ, dersine katılıyordu.

Gitgide o keskin zekâsı, ilmî dehâsı ve güçlü şahsiyeti sayesinde devlet erkânına denk bir etki ve yetki meydana getirdi. Çağdaşı Şeyh Abdülgâfir Fârisî'nin sözüyle: "Onun makam ve mevkiinin önünde valilerin, vezirlerin hatta bizzat halifenin şân ve şöhreti sönük kalıyordu." O derecede ki; H. 485 yılında Abbasî halifesi Muktedîbillâh, onu elçi yaparak Selçuklu sultanı Melikşâh'ın hanımı Türkân Hâtun'a göndermişti. (O günlerde bu kadın saltanata geçmişti.)

Muktedîbillâh'ın yerine geçen halife Mustazhir'in, İmam Gazâlî ile özel irtibat ve güveni, ona sonsuz sevgisi ve itimadı vardı. Onun buyruğu üzerine Gazâlî, Bâtmîliği reddeden bir kitap yazdı, adını da halifeye bağlayarak Mustazhirî koydu.^{13[13]}

Onbir Senelik Arayış ve Tecrübeleri:

^{13[13]} Ebu'l-Hasan En-Nedevi, İslam Önderleri Tarihi 1, Kayıhan Yayınları: 1/188-189.

Bir ilim ve din adamına nasib olabilen bu zirveye yükselişten sonra Gazâlî'nin buna kanaat etmesi, bununla gözü doymas ve bazı hocalarının yaptığı ve genellikle insanlar n yapageldikleri gibi o imkânlar içinde bütün hayat›n geçirmesi gerekirdi. Ama onun kararsız tabiat›, üstün azmi, uçan arzular› bu zirveye raz olmad›, onunla yetinmedi. Aslında onu "İmam" ve "Hüccetül-İslâm" yapan da bu üstün azmidir. Makam ve mevkiin, şan ve şöhretin feda edilmesinin, hedefe ulaşma aşkının ve kendini ona tam vermenin böyle örneklerine dünyada pek az rastlanır.

Gazâlî, kendisine makam ve mevkileri terkettirip bir çarpıda attıran sebepleri, eğitim ve öğretimin en üst kademesinden, ilim ülkesinin padişahlığından ayrılarak kesin imanı öğrenmeye ve maneviyat devletini bulmaya neden dolayı çıktığını ve amacına ulaştıktan sonra nasıl geri döndüğünü el-Münküzü Mine'd-Dalâl isimli eserinde şöyle anlatır:

"Gençliğimin ilk çağlarından beri bilgi edinmeye, araştırmaya, öğrenmeye ilgi duyan bir yapıdaydım. Her fırka ve mezhebin adamı ile görüşür, onların akîde ve inançlarını öğrenirdim. Gitgide bu beni öyle bir sonuca götürdü ki, taklid bağından (ana-baba ve çevreden düşünmeden alıp kabul edilen bilgi ve inançlardan) koptum. Çocukluğumdan beri kafamda yerleşmiş inançlar sallanmaya başladı. Hristiyan, yahudi vs. gençlerin de kendi inançları ile yetişmesinden dolayı› kendi dinlerine inandıkları›, bizim de onlardan pek farkımız olmadığını dahi düşünmeye başladım. Gerçek bilginin, hiçbir şüpheye yer bırakmayan bir bilgi olduğunu düşündüm. Meselâ: Kesinlikle biliyorum ki, 10

say›s› 3 say›s›ndan farklıdır. Biri çaksa da, hayır 3 fazladır dese ve iddias›n isbat için sana değneğimi yılan yaparım dese ve yapsa da gösterse, benim 10'un 3'ten fazla olduğundaki kanaatimi, inancımı değiştiremez. Onun yaptığı işe şüphesiz hayret edeceğim ama yine de 10'un 3'ten fazla olduğu inancım devam edecektir. Bunun gibi sarsılmaz, yıkılmaz bilgi ve kanaatin; sadece beş duyu ile alınan, gözler önünde varlığı apaçık görülen şeyler üzerinde olduğunu gördüm.

Fakat daha fazla derinden incelediğimde gördüm ki, bunda da şüpheye yer var. Duyulardan en güçlüsünün, en sağlamının gözle görme duyusu olduğunu gördüm. Ama bunda bile yanıltma olabiliyor. Şüphelerim o noktaya ulaştı ki; duyulara bile güvenmez oldum. Akla yöneldim, ama akıl bilgilerinin, duyularla ilgili bilgilerden daha zayıf ve şüpheli olduğunu anladım.

Benim bu şüpheli halim aşağı yukarı iki ay devam etti, üzerime sofistâilik (^şüphencilik) yerleşti. Gerçek diye bir şey olmadığını, herşeyin vehimden ibaret olduğunu düşünmeye başladım.

Sonra nasıl oldu bilmem, Allah'ın lütuf ve keremi yetişti, beni bu hastalıktan kurtardı. Mizacında nor-mallik ve sıhhat tekrar yerleşti de aklın gözle görünenler üzerindeki bilgisine güven geldi. Fakat bu bir delile dayanmıyordu. Bilakis vicdana doğan ilâhî bir kanaatti.

Bu hastalıktan şifâ bulduktan sonra artık önümde hak ve gerçeği arıyor gözüken dört grup kalmıştı:

a) Akıl ve görüş sahibi olduklarını savunan kelimciler,

b) Ellerinde kendilerine özgü öğretiler ve gizli bilgiler bulunduğunu iddia eden bât nîler, -ki bunlar masum imamdan doğrudan doğruya hakikatler ilmini aldıkları iddia ediyorlar > ,

c) Mantıklı kişiler olduklarını, her şeyi delillere dayandırdıkları söyleyen felsefeciler,

d) Bir de kendilerini keşif ve keramet ehli gösteren, gerçeklerin kendilerine açıkça bildirildiğini söyleyen tasavvuf ehli kimseler.

Ben bu zümrelerden her birinin eserlerini okudum, hiçbiri beni tatmin etmedi.

Kelâm ilmi ile ilgili bu ilim dalının araştırmacı âlimlerinin kitapları okudum, kendim de bu konuda eserler yazdım. Gördüm ki; her ne kadar bu ilim dalı kendi amacına ulaşıyorsa da beni teselli ve tatmin etmek için yeterli 'değildi. Çünkü bu ilim dalında bir takım prensipler üzerine bina yapıyordu ki onlar , karşı grub daha önce koymuştu. Kelâmcılar da onları taklid olarak (hazır bilgiyi incelemeden alarak) kabul etmişlerdi.

Felsefe hakkında bir kanaat ve karara varmak için önce ben onu araştırarak, inceleyerek okumay gerekli gördüm. Her ne kadar okuyup yazma meşguliyetlerim bana zaman bırakmıyorsa da buna karar verdim.

Bağdat'ta ders verirken etrafımı kuşatan üç yüz talebem bulunurdu. Yine de ben bu araştırma için vakit ayırdım. Hemen hemen iki sene içinde felsefeye ait bilgileri okuyup inceledim. Sonra aşağı yukarı bir sene boyunca onun üzerinde düşündüm, taşındım, fikir yürüttüm. Felsefenin altı bölüme ayrıldığını gördüm: Riyâzî bilgiler, tabîî bilgiler, siyasî bilgiler, ahlâka ait bilgiler, mantıkla ilgili bilgiler ve ilahiyata ait bilgiler.

İlk dört bölümdeki bilgilerin İslâm'la müsbet, menfî (olumlu, olumsuz) hiçbir ilgisi yok. Dini isbât için onları inkâr etmeye de gerek yok. Tabîî ilimlerin, bazı görüşlerin de ara sıra dinle çatıştığı oluyor, fakat bu çok az sayıda birkaç meseleden ibarettir. Prensip olarak bu konuda şu inanca sahip olunmalı ki; tabiat Allah'ın iradesine bağlıdır, kendi başına bir iradesi yoktur.

Ama şüphesiz bu ilim dallarındaki felsefecilerin akıl yürütmelerini, ince görüşlerini görenler genellikle o felsefecilerden çekinirler ve zannederler ki, bütün bilgilerde bu adamların durumu böyledir. Halbuki bir kişinin bir ilim dalında mahir (uzman) olması, her dalda uzman olması gerektirmez. Sonra onların dinsizliğini, inkarı görerek onlar sadece taklit etmek için, bunlar da dini hafife almaya ve inkâr etmeye başlıyorlar.

Diğer taraftan İslâm'ın bazı cahil dostlar , felsefecilerin her görüş ve her iddiasını reddetmeyi kendine görev, İslâm'a da hizmet zannettiğinden onların tabîî ilimler konusundaki bütün araştırmalarını da inkâr etmeye başlıyorlar. Bunun kötü sonuçlarından biri; bu ilmî araştırmaların doğruluğuna inanan ve bunların isbatlanmış birer gerçek olduğunu kabul edenlerin inançları ve İslâm'a olan imanları sarsılıyor, felsefeyi red ve inkâr yerine İslâm'dan şüpheye düşüyorlar.

Kısacası ben felsefe ile şifâ bulamayacağıma, benim şüphelerimi felsefenin

gideremeyeceği sonucuna ulaştım. Tek başına aklın herşeyi kavrayamayacağı, bütün gizli gerçeklerin üzerindeki perdeyi kaldıramayacağını anladım.

Mustazhîrt isimli kitabımı yazmaya hazırlanmışken Bât-mîlik hakkında iyi bir araştırma yapma fırsatı buldum. Gördüm ki, inançların temel dönemin imamının öğretilerine dayanmaktadır. Fakat dönemin imamının varlığı, onun doğruluğu, bizzat isbat ve delile muhtaçtır. İkisi de son derece şüpheli şeylerdir.

Artık geride tasavvuf kalmıştı. Bütün varlığımla

ona yöneldim. Tasavvuf hem ilmî hem de amelîdir. Bu konuda bilgi toplamam kolaydı. Ebu Tâlib el-Mekkî'nin Küt el-Kulûb isimli eserini, Haris el-Muhâsibî'nin eserlerini, Cüneyd-i Şiblî hazretlerinin ve Bâyezîd-i Bestâmî'nin sözlerini mütalaa ettim, iyice okudum. İlim yolu ile elde edilebilecek olan bilgi ve kanaatları elde ettim. Fakat anladım ki, temel hakikatlara ulaşmak, onları tanımak; okuyup öğrenmek değil, kişinin duygusunun, meşrebinin, hâlinin ve ahvalinin değişmesiyle olabilir.

Şer'î olsun, aklî olsun benim sermayem olan bilgilerimle Allah'ın varlığına, peygamberliğe, âhirete imanım pekişmişti. Ama bu da bir isbât ve delille elde edilmemiş, aksine izahı imkânsız olan bazı sebepler, tecrübeler ve kâğıtlardan dolayı elde edilmiştir.

Ebedî saadetin, manevî âlemdaki huzurun elde edilmesinin ancak takvaya bürünmekle, nefsi isteklerinden mahrum etmekle olabileceğini çok iyi anladım. Bunun yolu ve usûlü de şudur: Fanî âleme rağbet etmemek, âhirete yönelip sadece Allah'a yönelerek dünya ile kalbin alâka ve ilgisini kesmek. Fakat bu, makam mevkiden, maldan, servetten yüzçevirerek, engellerden, bağlardan kaçıp kurtulmadan imkânsızdır.

Kendi durumumu düşündüğümde gördüm ki, ben baştan aşağı dünya bağları içinde boğulmuşum. En üstün ve mübarek işimin eğitim, öğretim olduğunu biliyordum. Fakat ölçüp biçerek gördüm ki, bütün ilgim bu bilgiler üzerindedir. Kendimi herşeyimle onlara vermişim. Halbuki onlar ne o kadar önemli, ne de âhiret konusunda bir fayda sağlayacak cinstendir. İlim öğretmeme baktım, o da tamamen Allah rızası için değil, aksi--ne onun yönelticisi, itici gücü de sadece makam mevki isteği, şöhret elde etme arzusudur. O zaman kendimin, felâket uçurumunun tam kenarında durduğunu; durumumu düzeltmeye çalışmazsam benim için büyük bir tehlike olduğunu anladım.

Bir süre için herşeyi bırakıp Bağdat'tan çıkıp gitmeye niyetlendim. Fakat buna kesin karar veremedim. Altı ay bu kararsızlık içinde geçti. Bazan dünya istekleri ağır basıyor, bazan iman çağırıcısı: Göç yakın, az bir ömrün kaldı, önünde uzun bir yol var, bütün bu ilim ve hareketler sadece riya ve hayallerden ibarettir diye çağırıyor. Ara sıra nefis diyor ki; bu hal geçici bir durumdur. Allah'ın verdiği bu makam ve mevkiyi yaktıktan sonra eğer yeniden ele geçer zannediyorsan, onun tekrar ele geçmesi imkânsızdır. Kısacası şöyle böyle ile altı ay geçti.

Nihayet mesele irade gücümü aştı, kararsızlık içinde kâğıtları yordum. Sonunda dilim durdu, konuşamaz oldum. Sanki ağzıma kilit vurulmuştu. Gelip gidenleri memnun etmek için bir gün olsun ders vereyim diye uğraşıyordum, fakat dilim

bana yardım olmuyor, bir kelime bile söyleyemiyordum.

Dilimin tutulması ile kalbimde bir keder, üzüntü hali doğdu. Onun etkisiyle haz m gücüm tamamen durdu. Yeme içme arzum tümden tükenmeye yüz tuttu. Bir yudum su bile boğazımdan inmiyor, bir lokma yemeği hazmetmek benim için imkânsız oluyordu.

Gittikçe beden güçlerim zayıfladı, doktorlar buna bir çare bulamaz oldu ve dediler ki: Kalp üzerinde derin iz yapan bir etki var. Bundan dolayı ruhî yap tamamen onun etkisi altında kalmaktadır. Kalbe tesir eden o şey ortadan kaldırılmadıkça tedavinin hiçbir faydası yoktur.

Bu işte çaresiz kaldığımı görünce Allah'a yöneldim ve çaresizlik hali içinde dua ettim. Sonra baktım ki

makam ve mevkiyi, çoluk çocuğu bırakıp gitmek bana kolay gelmeye başladı. Mekke'ye gideceğini açıkladım ama gönlüm Şam'a gitmeyi istiyordu. Binbir çeşit, güzel ve tatlı bahanelerle Bağdat'tan çıkmaya hazırlandım.

Iraklılar, niyetimden haberdar olunca dört taraftan tenkid etmeye, bana dil uzatmaya başladılar. Hiçbir düşünce ve mantık bu ayrılmanın, bu görevleri, eğitimi, öğretimi terketmenin makul bir dinî sebebi olabileceğini kabul etmez, dediler. Onlara göre ben en üstün bir dinî makamda bulunuyordum. Bu bakımdan neden böyle bir hizmeti ve üstün makam terkediyordum.

Sonra insanlar çeşit çeşit tahminlerde bulunmaya başladılar. Devlet başkentinden uzak olan insanlar; bu işte bazı idarecilerin rolü var zannederek, onların talimatı ile, oyunu ile bu görevi terkettiğim kuşkusuna kapıldılar. Fakat devletin ileri gelenleri ile ilişkisi olan insanlar, benim kalmam için devlet görevlilerinin ne kadar uğraştıklarını, gitmememi, görevimle meşgul olmam ne kadar istediklerini görüyorlardı. Onlar diyordu ki; İslâm'ın bu ışığı ve ilmin süsüne kimin nazarı değdi de herşeyi terkedip gidiyor? Bundan başka ne denebilir ki.

Sözün kısası, ben Bağdat'a elveda deyip sahip olduğum şeylerden birazını yanıma alarak Şam'a geldim. Orada hemen hemen iki sene kaldım. İşim inzivada kalmak, insanlardan ayrı durmak ve kendi kendimle ruhî mücadele yapmaktı. Tasavvuf ilminden öğrendiğim ne varsa onlara göre nefsimi temizleyip terbiye etmekle, ahlâkımı güzelleştirip düzeltmekle, Allah'ı zikretmek için kalbimi tutmakla meşgul oldum. Uzun süre Şam'da Cami-i Kebir'de (Emeviyye Camiinde) itikâfda kaldım. Camiinin minaresine çıkar, bütün gün

boyu kapısını kapatır, orada kalırdım. Şam'dan Kudüs'e geldim. Orada her gün kayanın altına (kaya ile örtülü camiye) gider, kapıyı kapatırdım. Kendim de içeri kapanırdım. İbrahim (a.s.)'m makamım ziyaret ettikten sonra, içimde Mekke'yi ziyaret etme, hac yapma ve Medine'yi ziyaret etme arzusu doğdu. Nitekim Hicaz'a gittim, hac yaptım. Sonra çoluk çocuğumu görme arzusu, onların bana gel diye haber göndermeleri beni memlekete geri döndürdü. Halbuki memleket adından kilometrelerce kaç yordum. Memlekette de inzivaya dikkat ettim, kalbi temiz tutmaktan gafil olmadım. Fakat olaylar ve işler, çoluk çocuk düşüncesi ve geçim zorluğu ruhumda dağınıklık meydana getirmeye

devam ediyordu. Huzur- kalb ve kendimi bir meseleye verme sükûnu her zaman olmuyordu. Ama ben bundan dolayı ümitsizliğe düşmedim. Ara sıra da bundan zevk duyuyordum.

On sene böyle geçti. Bu uzlet ve inziva hayat ibâdet ve tâata kendimi vermem, bende öyle inkişaf, gelişme (gerçeklere ulaşma) meydana getirdi ki onu genişçe anlatmam, sayıp dökmem imkânsızdır. Ama okuyucuların faydalanması için şu kadarın söylemeliyim: kesinlikle anlam ki tasavvufçular ancak Allah yolunun yolcularıdır. Onların hayat tarzı en temiz, en güzel hayat tarzıdır, yolları en doğru yoldur. Ahlâkları en iyi terbiye edilmiş ve doğru, sağlam ahlâktır. Eğer akılların akıllı, mantıklıların mantığı, hikmet sahiblerinin hikmeti, şeriatın sembollerini anlayanların bilgisi birleşse de onların hayatından ve ahlâkından daha iyisini göstermeye çalışsa bunu başarması imkânsızdır. Onların bütün zahir ve bâtın hareketleri, davranışları Peygamber ışığından alınmıştır. Aydınlanmak için de peygamberlik ışığından daha güçlü bir ışık yoktur." ^{14[14]}

Uzletten Halk Arasına Dönüş:

İmam Gazâlî'nin bu uzlet halini devam ettirmesi mümkündür, herkesten uzak yaşamaya devam edebilirdi. Ömrünün geri kalan kısmını manevî lezzet içinde, tek başına sükûn ve huzur içinde geçirmesi kendisine daha hoş gelebilirdi. Ama Allah Teâlâ ondan daha büyük hizmet istiyordu. Bu bakımdan onun uzletten çıkıp okutmaya, insan yetiştirmeye yönelmesi, yazıp çizip ortaya pek çok eserler, kitaplar koyarak insanlara faydalı olmasını gerekiyor; ve müslümanlar ilminden faydalanmasını diye toplum hayatına dönmesi icab ediyordu.

Sapıklığın ve felsefenin reddedilmesi, akıl ve ilim yolu ile İslâm'ın üstünlüğünün doğru ve hak oluşunun isbat edilmesi için, bilhassa Allah onu imanda; görerek iman etme, kesin ve şüphesiz iman etme seviyesine ulaştırdığından dolayı, İslâm dünyasında bu işler için ondan daha uygun biri olmadığından İslâm'ın ona şiddetle ihtiyacı vardı. Bundan dolayıdır ki bizzat kendi içinde bu göreve bir çağrı ve cezbe buldu. O, kesinlikle inandı ki; bu büyük teşebbüs, peygamberlerin görevini üstlenmek ve devrin vecibesi ve ibâdetlerin en üstünüdür. Bu duygularını bizzat kendisi anlatmakta, uzletten halk arasına çıkışının sebebini şöyle yazmaktadır:

"Gördüm ki, felsefenin etkisiyle pek çok tasavvuf iddiacısının dalâlete düşmesi, pek çok âlimin de an el-sizliğinden ve kelâmcıların yanlış ve zayıf liderliğinden dolayı pek çok insan grublarının imanı sarsılmıştı. Felsefe, akideler (inançlar) üzerine derin etki bırakmıştı. Pek çok felsefe vurgunu insan zahirî hükümlere (dıştan görünen emirlere) sıkı sıkıya bağlıydılar ama peygamberliğin ve dînin asıl gerçek özüne imanları yoktu.

Bazı insanlar sadece bedenî bir spor düşüncesiyle namaz kılıyor, bazıları da toplumun, şehir halkının bir âdeti olarak buna uyuyordu. Kendini korumak için bazı şer'î emirlerin maddî faydalarını elde etmek, onları yapmamakla dünyevî

^{14[14]} Ebu'l-Hasan En-Nedevi, İslam Önderleri Tarihi 1, Kayıhan Yayınları: 1/190-197.

zarara uğramamak için uygula- mayı gerekli görüyorlardı. Eğer bu zararlardan kurtu- labilselerdi bunlar> irtikâb etmekte hiçbir sak nca gör- mezlerdi.

Anladım ki, ben bu şüpheleri uzaklaştırma kabili- yeti taşıyorum. Kolaylıkla da bunu yapabilirim. O de- recede ki, yaptığım incelemelerden ve onların bilgileri- ne derinden vakıf oluşumdan dolayı o insanların iç yüzünü açığa çıkarmak benim için su içmekten daha ko- laydır. Böyle gördüğüm için bu işi yapmam gerektiğini samimiyetle düşündüm. Bu iş bugünün en büyük göre- vidir. Ben içimden; bu yalnızlık ve uzlet senin için nasıl caiz olur? Hastalık yayılmış, doktorun kendisi hasta, Allah' n kulları felâketin kıyısına gelmiş, dedim. Sonra ben yine kendi kendime; bu büyük iş senin tarafından nasıl başarılacak, Peygamberin dönemi geceli hayli za- man oldu. Bâtıl her tarafı kapladı. Eğer sen, Allah'ın yarattığı bu insanları; sevdikleri ve alıştıkları şeylerden koparmaya çalışırsan herkes ve her taraf sana karşı çıkacak, senin aleyhinde olacak; sen tek başına nasıl on- lara karşı koyacak, nasıl ömür süreceksin? Devir müsait olsayd ve dönemin sultan da dindar ve güçlü olsayd bu olabilirdi.

Bunlar kendime söyledim, kendimi ikna ettim, uzlet ve halvette kalmaya tekrar karar verdim. Fakat Allah'ın takdiri değişikmiş, devrin sultanının kalbine ilham edip harekete geçirmiş, bizzat o bu fitne ile mücadele etmem için Nişâbur'a gitmemi srarla emretti. Bu emir, anladığım kadarı ile yerine getirmediğim takdir-

de sultanın öfkesini üzerime çekeceğim cinsten kesin emirdi. Daha hiçbir mazeret ve özrüm kalmadığını düşündüm. Artık benim bir köşeye çekilmem, uzlet ve yalnızlığı sevmem sadece tembellik, rahatlık arzusu ve atalet olacaktır r; sıkıntıdan ve imtihandan kaçış olacaktır r. Halbuki Allah Teâlâ buyuruyor ki:

"(Müşrikler tarafından eziyet edilen) o insanlar sandılar mı ki 'iman ettik' demeleriyle bırakılacaklar da imtihana çekümiyecekler. Doğrusu biz onlardan evvelkileri de (çeşitli musibetlerle) denedik. Allah (imtihan suretiyle iman nda) sadık olanlar> da muhakkak bilecek, yalanc > olanlar da elbette bilecek."^{15[15]}

"Andolsun, senden önce gönderilen peygamberler yalanland da onlar eziyet edilip yalanlanmalar na sabrettiler. Sonunda kendilerine zaferimiz geldi. Allah' n kelimelerini (vadini) değiştirebilecek hiçbir kuvvet yoktur. Andolsun, gönderilen peygamberlere (yapılan muamelelere) âit haberlerin bir kısm da sana geldi."^{16[16]}

Gönül ve keşif ehli olanlarla bu konuda istişare yaptım. Onlar da ittifakla uzletten çıkıp bu işe başlamamı salık verdiler. Salih pek çok kişi, birbiri arkası- na, sürekli bu görüşü destekleyen rüyalar gördüler. Bunlardan anlaşılıyordu ki, benim bu işe girişmem büyük hayra, berekete sebep olacaktır. Beşinci asrın baş- lamasına bir ay vardı. Belki de bu iş büyük bir yenileme hareketi olacaktır . Çünkü hadis-i şerifte Peygamberimiz; "Allah, her asrın başında bu dini yenileyecek bir kişi gönderir." buyuruyor. Bütün bu belirti ve işaretlerden dolayı bende de bir ümid ve istek doğdu. Allah benim için Nişabur yolculuğunu

^{15[15]} Ankebût, 29/2-3.

^{16[16]} En am, 6/34.

kolaylaştırdı. Ben de bu büyük işe başladım. H. 499 senesinin Zilkade ayı idi. Bağdat'tan 488 Zilkadesinde çıkmıştım. Böylece benim uzlete çekilişim onbir sene olmuştu. Bütün bunlar Allah'ın takdirinin tecellîsidir. Bağdat'ı terkedip oradan ayrılışım, oranın, şan ve şöhretine, makam ve mevkiine veda edişim hiçbir zaman aklıma bile gelmemişti. Fakat Allah'ın emriyle hepsi çok kolay oluverdi. Aynı şekilde o uzlet zamanında yalnızlıktan çok halka karışmaya tekrar karar verme düşüncem bile yoktu. Ama zamanla o da halloldu."

Elhasıl Gazâlî, Zilkade 499'da tekrar Bağdat'a hareket etti. Nizamiye Medresesi (Üniversitesi)'nin ders koltuğuna renk verdi. İkinci kez ders vermeye, ilim öğretmeye başladı. Ama artık İmam Gazâlî'nin ders verişinde, anlatış ve ifadelerinde, islah ve irşâd tarzında fark vardı. Kendisinde meydana gelen bu inkılaptan (değişmeden), önceki ders veriş tarzından çok değişik bir üslup taşıyordu. Önceleri o, nefsin itmesi, ruh ya da gövdesindeki hararetle ders verirdi. Şimdi ise artık o, kendini görevli ve işte kullanılan alet gibi kabul ederek hareket ediyordu. Nitekim kendisi bunu apaçık ve samimi ifadeleri ile anlatmaktadır:

"Anlıyorum ki; her ne kadar yeniden ders vermeye, ilim öğretmeye döndümse de, aslında buna eski duruma (eski halime) dönüş demek doğru olmaz. Benim önceki halimle, bu ikinci halim arasında yerle gök arasına kadar fark vardı. Ben eskiden makam mevki elde ettiren ilim öğrettirdim. Sözümle, hareketimle o tarafı telkin ederdim; benim hedefim ve niyetim oydu. Fakat bugün ben şan ve şöhretten, makam ve mevkiiden el çektiğim ilmi öğretiyorum. Artık ben başkalarını islah etmeyi istiyorum. Hedefime ulaşacak mıyım, yoksa ulaşmadan işim bitecek mi (ölecek iniyim) bilmiyorum. \ Fakat kesin inancım ve görgülerime göre inanıyorum \ ki, gerçek güç kuvvet Allah'ın gücü kuvvetidir. Küllî irâde onun iradesidir. Onunla insan dalâletten, serlerden kurtulabilir. Doğru yolu, Allah'a itaate yönelme gücünü bulabilir. Aslında ben kendiliğimden harekete geçmedim, Allah beni harekete geçirdi. Ben kendiliğimden girişmedim, Allah beni bu işe soktu. Herşeyden önce Allah'ın beni iyi ve islah etmesini, sonra benim aracılığım ile başkasını islah etmesini, önce beni yoluna koymasına, sonra benim vasıtayla başkalarını kendi doğru yoluna çevirmesini dilerim. Allah'tan hak ve hakikatin gözümün önüne serilmesini, kendi lütuf ve keremiyle o hakikatlara tâbi olmamda muvaffak olmamı, bâtilin bana gösterilmesini ve onun peşine gitmemden beni korumasını dilerim."^{17[17]}

İmam Gazalinin Yenileme Çalışması

Gazâlî'nin bundan sonraki çalışmalarında yaptığı yenileme hizmetlerini iki bölüme ayırabiliriz:

- 1- Felsefe ve Bâtınîliğin azgınlaşan seline karşı koymak ve İslâm tarafından onun temel prensiplerine hücum etmek.
- 2- Hayat ve toplum düzeninin müslümanca ve ahlâkî değerler açısından

^{17[17]} el-Münkü zü Mine'd-Dalâl, s.28-30 özet.

Ebu'l-Hasan En-Nedevî, İslam Önderleri Tarihi 1, Kayıhan Yayınları: 1/198-202.

tenkidi yap larak onu düzeltmek.^{18[18]}

Felsefeyi Ameliyata Girişmesi:

Onun ilk ve önemli başarısının açıklanmasında şöyle denebilir. Felsefe, Bâtınîlik ve ateistliğe karşı o güne kadar yapılanlar; sadece savunmak ve onların inkârlarına, suçlamalar na cevap vermekten ibaretti. O ana kadar felsefe İslâm'a saldırı halinde idi. İslâm kelâmcıları da bu saldırıları savuşturma işini yapıyordu. Felsefe, İslâm'ın temellerine tırpan sallıyordu, ilm-i kelâm da siper olmaya çalışıyordu.

O güne kadar kelâma İslâm âlimleri topluluğundan hiçbir âlim bizzat felsefenin temel sistemlerine, felsefenin dayandığı ana ilkelerine darbe indirme cesaretini gösterememişti. Felsefenin dayandığı varsayımların yanlışlığını açıklamaya, onlar> ilmî bir tenkide tâbi tutmaya asırlardır hiç kimse cesaret edemedi. İmam Ebu'l Hasan Eş'arî'yi bir tarafa bırakırsak -ki onun felsefe ile doğrudan ilgisi olma -> bütün ilm-i tarzda idi.

Felsefeyi ilk kez tenkid gözü ile ve derinlemesine ! inceleyen kişi Gazâlî'dir. Sonra o, Makâs d el-Felâsife adında yazdığı kitabında kolay anlaşılır bir dille ve sade bir üslubla mantığın, ilahiyatın, tabîyyâtın özetini sundu. Tam bir tarafsızlıkla felsefecilerin görüşlerini, tartışma konularını sıraladı, kitabında onlar> kaleme aldı .

Kitabının giriş bölümünde çok açık bir ifade ile şöyle diyor:

"Matematik (riyâzî) bilgilerde; 'dedim-dedi'ye yer yok. Dinin bu bilgilerle olumlu, olumsuz bir ilgisi yoktur. Fakat dinin asıl mücadelesi ilahiyat (felsefenin bu bölümü) ile dir. Mantık bilgilerinde de çok az, nadir görülen yanlışlıklar var. Bir kısım uyuşmazlıklar varsa o da terimler ve deyimlerdedir. Tabîyyat denilen tabiatla ilgili bilgilerde kesinlikle hak ve bâtil (doğru, yanlış) karışımı vardır. Bu bakımdan onun uğraştığı konu, tartıştığı saha gerçekte ilahiyat konusu, bir ölçüde de tabîyyât konusudur. Mantık ise sadece konu ve terimlerden ibarettir."

İlm-i kelâm konusunda şiddetle ihtiyaç duyulan böyle bir eserini tamamladıktan sonra çeşitli görüşlerin savaş alanı olan Tehâfütü'l-Felâsife isimli eserini yazdı . Zaten bu eserinin haşırına (bir ön çalışma olarak) Makâs dü'l-Felâsife' yi yazmıştı. Tehâfütü'l-Felâsife isimli eserinde o; felsefenin ilahiyat, tabîyyât konularını İslâm nokta-i nazarından tenkid etti. İlmî açıdan zayıf yönlerini, delillerinin zayıf oluşunu, isbat-ların temelsiz oluşunu ve felsefecilerin birbiri ile çelişkilerini, aralarındaki ihtilafları tam bir cesaret ve yetkiyle açıkladı.

Bu kitapta onun üslûbu, kendine güven dolu, dili keskin ve ifadeleri açık, güçlü ve tatlıdır. Yer yer küçümseyici ve alaycı bir dil kullanır. Felsefecilerin İslâm temellerine saldırılarından çekinen, onlara o güne kadar hak ettikleri bir dersi veremiyen insanların arzularından bir zorunluluktan bu. Bir de bu üslûp psikolojik büyük bir tesir bırakmaktadır.

Kitabı okuyunca, yazarın felsefecilere karşı acizlik duygusundan uzak, kendine

^{18[18]} Ebu'l-Hasan En-Nedevi, İslam Önderleri Tarihi 1, Kayıhan Yayınları: 1/203.

güven dolu, bilgisinden tamamen emin ve felsefeden pervasız olduğu görülmektedir. Yunan felsefecilerini (filozofların) kendi seviyesinde insanlar kabul etmekte, onlarla eşit ölçüde, rakibçe sözlerle tartışmaktadır. O gün işte böyle felsefe ile göz-göze gelerek tartışabilen, savunma yerine cevap verme, karşı atağa geçme maksadıyla saldıran adama ihtiyaç vardı. İmam Gazâlî, Tehâfütü'l-Felâsife' de bu hizmeti başarmıştır. Baştan sona kadar bu kitapta onun üslûbu böyledir. Kitabın giriş kısmında şöyle yazmaktadır:

"Zamanımızda öyle kimseler ortaya çıktı ki, onlar kendilerini genel insanlardan çok daha üstün görüyor, kol ve kafalarının, zekâlarının çok üstün olduğunu zannediyorlar. Bu adamlar dinin emirlerine, hükümlerine küçümser gözle bakıyorlar. Bunun tek bir sebebi var. Onlar Sokrat, Bokrat (Hipokrat) ve Eflatun'un şaşaalı adlarını duydular, onlar hakkında onların taklidçilerinin aşırı övgülerini, övgünâmelerini dinlediler. Onlar, matematik bilgilerde, mantık ve tabii bilgilerde, ilahiyatta o filozofların çok büyük inceliklere ulaştıklarını, derin hakikatları gördüklerini kabul edip, onlara denk bir insan olmadığına inandılar.

O Yunan filozoflar, üstün beyin güçleri, keskin zekâlar ile birlikte, dinleri ve onun tüm prensiplerini inkâr ediyorlardı. Onlara göre dinlerin temel sistemleri, prensipleri tahmini ve yapmacıktır. İşte o filozoflar böyle söylediler ya, onların taklidçisi, bizim zamanımızda ortaya çıkan şakşakçıları da dini inkâr etmeyi kendilerine şiar edindiler. Tahsilli ve aydın görüşlü denilmesi hevesine kapılarak dinleri inkâr etmeye başladılar. Çünkü, seviyeleri genel halk seviyesinden üstün görülsün; kendileri de akıllı, görgülü, bilgili, hikmetli kimseler arasında sayılsın.

İşte bundan dolayı o adamların ilahiyat üzerine yazdıklarının yanlışlığını göstermeye, hatalı olduğunu isbatlamaya karar verdim. Çünkü onların meseleleri ve temel prensipleri çocuk oyuncağıdır ve onların pek çok söz ve iddiaları, görüşleri son derece gülünç hatta ibret vericidir. ¹⁹[19]

Bu kitapta daha sonra onun anlatım gücü, hafife alma tarzı ziyadesiyle parlar ve Allah'ın zâtı ve sıfatları ile ilgili filozofların acaipliklerini, tuhaf görüşlerini ve bunların yazdıkları akıllı ve uzayla ilgili bilgilerin nereden, nasıl kaynaklandığını şöyle anlatır:

"Sizin şu anlattıklarınızın hepsi sadece iddialar ve zoraki fikirlerdir; hatta aslında karanlıklar üstünde karanlıklardır. Eğer bu sizin iddialarınızı, gerçek diye ileri sürdüğünüz fikirleri biri kalksa da rüyasında bunları gördüğünü söylese, bu onun hâlet-i rûhiyesinin bozuk olduğunu gösterir. ²⁰[20]

Biraz daha sonra şunları yazmaktadır: "Ben şaşıyorum, deli bir adam bile bu uydurma şeylere nasıl olur da inanır! Kaldık ki, mantıklı konularda bile kâğıt kâğıt yaran akıllı insanlar buna inansın. ²¹[21]

Bir başka yerde de şöyle demektedir:

"Mebde-i evvel'i (=ilk başlangıç) büyütme konusunda aşırılığa gittiklerinden

¹⁹[19] Tehâfütü'l-Felâsife, s. 32. Mısır, Ajâmiye matbaası

²⁰[20] A.g.e, s.30.

²¹[21] A.g.e, s.32

bunu o dereceye vardırldılar ki, sonunda büyüklüğün gerektirdiğı şartları ve gerekleri tamamen geçersiz kıldılar. (Kendi felsefelerinde) Allah Teâlâ'y, dünyada ne olup bittiğinden hiç haberi olmayan ölü gibi yaptılar. Yalnız ölüden farkı, lütfen ne yaptığını bilecek kadar şuuru var. (Fark olarak, ölü- ; nün şuuru da yok.)

Allah Teâlâ böyle kimseleri kendi yolundan sapanları hasrettiğı gibi hasredecek ve şu: 'Ben onları ne * göklerle yerin yaratılışında ve ne de kendilerinin yaratılışında şahit tutmadım' âyetini inkâr edenler gibi hidâyet yolundan uzaklaştıracaktır ve şu: 'Allah'a kötü zan besleyen, onu yanlış tahminlerle çok kötü şekilde hayali yorum getirenler' âyetindeki gibi felâkete uğrayacaklardır. Kendi akıllarıyla gururlanıp beşerî kuv- ~r) vetlerin, ilâhî emirleri bütün incelikleriyle kavrayacağı sanan ve buna inanan gafiller işte böyle yapar. J Onlar; akıllar> sayesinde peygambere uyup onlar n pe- ' sinden gitmeye ihtiyaçları olmadığını sanırlar. Şüphesiz sonunda onların ağzından (mantıklı sözler adma) öyle gülünç şeyler çıktı ki, biri rüyada böyle şeyler gördüğünü söyleseydi yine de çok tuhaf kaçar>."22[22]

Tehâfütü'l-Felâsife'nin Etkisi:

Felsefeyi bu şekilde cesurca tenkid, bir dereceye ;: kadar da küçümseme (tahkir), kelâm ilminde yeni bir y' dönemin başlangıcı oldu. Bunun mükâfat madalyası !v Gazâlî'nin boynuna takılmalıdır. Daha sonra Şeyhül islâm İbn Teymiyye bunu en iyi şekle soktu, felsefe ve mantığın cesedini yarma (otopsi) işini yaptı. Felsefenin bu ameliyata alınma çizgisinin başlangıcı Gazâlî'nin eserleri ile başlar.

Tehâfütü'l-Felâsife adlı kitabında Gazâlî, felsefenin hayalî sihrine öldürücü darbeyi vurdu. Onun haşmetini, fikrî dokunulmazlığını bir hayli zayıflattı.

Bu kitabın yazılmasında felsefe ortamlarında, bir sarsıntı, üzüntü ve öfke meydana getirdi. Ama yüz sene boyunca buna cevap veren, şanına yakışır bir kitap yazılmadı. Ancak altıncı asrın sonunda, felsefenin cezbe-li ve heyecanlı avukat ve Aristo'nun kölesi İbn Rüşd (ö. 595 H.), Tehâfütü'l-Tehâfüt adıyla bir eser yazarak Gazâlî'ye cevap verdi.

Batılı bilginler diyor ki: "Eğer İbn Rüşd; felsefeyi savunmak için harekete geçmeseydi, Gazâlî'nin hü-cumlarıyla felsefe, komaya girmişti. İbn Rüşd'ün savunması yüz seneye kadar ona yeniden can verdi." 23[23]

Bâtinîliğe Hücumu:

a Felsefe ile birlikte İmam Gazâlî, Bâtinîliğe de hücum etmiştir. O, Bağdat'ta kaldığı ve Nizamiye Medresesi'nde müderrislik yaptığı sırada dönemin

^{22[22]} A.g.e, s.31.

Ebu'l-Hasan En-Nedevi, İslam Önderleri Tarihi 1, Kayıhan Yayınları: 1/203-207.

^{23[23]} Ebu'l-Hasan En-Nedevi, İslam Önderleri Tarihi 1, Kayıhan Yayınları: 1/207-208.

halifesinin işareti ile Bâtmîliği reddeden Mustazhirl isimli eserini yazmıştı. Bunu kendi yazdığı, hakikati keşfetmenin destanı olan el-Münk zü Mine'd-Dalâl adlı eserinde zikretmektedir. Bu kitaptan başka o konuda yazdığı üç kitabı daha var, galiba seyahatta olduğu sıralarda yazdığı eserlerdir: Hucetü'l-Hak, Mufassal el-Hilâf, Kas m el-Bâtınıyye. Onun yazdığı eserler listesinde bu konuda iki esere daha rastlanmaktadır. Onlar da: Fezâihü'l-İbâhiyye ve Mevâhim el-Bâtınıyye' dir.

Aslında ehl-i sünnet camiası içinde Bâtmîliği reddedecek ondan daha uygun insan bulmak zordur. O; felsefe ve tasavvufa, zahirî ilimlere ve hakikatlere, marifetlere derinden vâkıftı. Bâtmîliğin sırlar diyerek bir takım uydurma iddiaların, onların akıl oyunları kolaylıkla fâş ediyor, üzerinden perdeyi kaldırıp gerçek yüzlerini açıklayabiliyordu. Bâtmîliğin en büyük savaş âleti (hançeri) felsefe ve onun terim ve deyimleri idi. Bu bakımdan Gazâlî gibi pek çok özelliği ve değişik bilgileri kendinde toplamış bir kişi, akıl bilgilerinin keskin görüşlü insanı, onları reddetme işini yapabiliirdi. Nitekim bu işi o en güzel ve mükemmel şekilde yaptı ve ilmî bir metotla onu değersiz ve etkisiz hale getirdi.

²⁴[24]

Hayat ve Toplum Düzenini İslâmî Tenkidi:

İmam Gazâlî'nin diğer bir ıslah başarısı da hayatı ve toplum düzenini islâmî kontrole tâbi tutması, onu ıslah ve yenilemeye çalışmasıydı. Onun bu çalışmasının örneği ve başarılı neticesi, onun canlı ebedi eseri İhyâu Ulûmiddîn isimli eseridir. ²⁵[25]

İhyâu Ulûmiddîn:

İslâm tarihinde müslümanların kafa ve gönüllerine, yaşayışlarına en büyük etki yapan ve İslâm toplumunun en uzun süre etkisi altında kaldığı eserler içinde İhyâu Ulûmiddîn üstün bir yer tutar. Elfiyye kitabının yazarı Ha z Zeyneddin el-İrâkî (Ö.806 H.) diyor ki: "Gazâlî'nin İhya kitabı, İslâm'ın en üst düzeyde eserlerindedir." Gazâlî'nin çağdaşı ve İmam el-Hare-meyn'in talebesi olan Abdülgâfir Fârisî de: "İhyâu 7-Ulûm' a benzer bir kitap bundan önce yazılmamıştır" demektedir.

Şeyh Muhammed Kâzerûnî'nin iddiası da şöyle: "Eğer dünyada bütün ilimler imha edilse ben onları İhya kitabı ile yeniden canlandırırım." Hafız İbn Cevzî de bazı konularda muhalefet etse de bu kitabın etkisini ve değerini itiraf etmiş, özetini Minhâcü'l-Kâsıdîn adındaki eserinde yazmıştır.

İhya kitabı, özel şartlar özel durumlar ve özel bir heyecanla yazılmıştır. Hakikati bulmak, kesin bilgiyi aramak için Bağdat'tan başladığı yolculuk; on senelik

²⁴[24] Ebu'l-Hasan En-Nedevi, İslam Önderleri Tarihi 1, Kayıhan Yayınları: 1/208-209.

²⁵[25] Ebu'l-Hasan En-Nedevi, İslam Önderleri Tarihi 1, Kayıhan Yayınları: 1/209.

didinme, mücâhede ve ülkeler arşınladıktan sonra başarı ile bitmişti. İhyaû'l-Ulûm bu seferin, bu seyahatin hediyesidir. Gazâlî bunu hemşehrilerine getirmişti. Bu kitap onun manevî gelişmelerinin, ilmî tecrübelerinin, ıslahî düşüncelerinin ve vicdanî ahvâlinin aynasıdır.

Mevlânâ Şiblî, el-Gazâlî isimli eserinde şöyle yakıyor:

"Bağdat'ta gerçeği araştırma arzusuna kapıldı. Bütün mezhepleri (dinî ak>mlar) inceledi, hiçbiri onu tatmin etmedi. Sonunda tasavvufa yöneldi. Fakat o kâl (söz) işi değildi. Aksine baştan başa hâl (yaşama) işi idi. İlk basamağına, bātını (içi) slâh etmekle (düzeltmekle), nefsi terbiye etmekle ad>m at labilirdi. Gazâlî'nin çalışmaları ise buna tamamen engeldi. Herkes tarafından saygı görmek, şöret, makam mevki, tartışmalar, mücadeleler ve bir de nefis tezkiyesi (nefsin ar>nd>rlması), Kur'an-ı Kerim'in deyimini ile "şettâne beynehüma (^birbirinden uzak iki şey arasında)" kaldı.

"Senin gittiğin bu yol; menzile (hedefe, amaca) götürmüyor seni."

Sonunda herşeyi bir tarafa bırakıp, bir harmaniye bürünüp Bağdat'tan çıktı, yeryüzünü arşınlamaya başladı. Çetin mücâhedelerden ve nefis terbiyesini gerekti-

ren ibâdetlerden sonra sır meclisine ulaştı. Bu meclise ulaşınca kendi manevî hali içinde mest olarak bütün dünyadan elini eteğini çekmesi mümkündü. Ama;

"Birlikte bade kâseleri deviren dostlar>n> hat rla." gibisinden genel halk arzusunu gözden geçirince herşe-yin daha berbat olacağını gördü. Zengin, fakir, avam, havas, âlim, câhil, dindar, eyyamc> kim olursa olsun hepsinin ahlâk>n n bozulduğunu, bozulmaya da devam ettiğini, yol göstermesi gereken âlimlerin makam mevki peşine düştüğünü görünce kendini tutamadı. İşte böyle bir hal ve keyfiyet içinde bu kitabı {İhya yi) yazd .

Kitabın girişinde bizzat şöyle yazmaktadır: "Hastalığın her tarafı sardığını, âhiret saadet ve huzurunun bütün yollar nın kapandığını gördüm. Yol gösteren âlimler ağır ağır yok olmakta, kalanların adı âlim. Şahsî hevesleri, kişisel amaçları kendilerini çepeçevre kuşatmış, kendileri elâleme; ilim üç şeyin adıdır: Tartışma (gösteriş ve övünme vasıtası); va'z, nasihat (halkın gönlünü çekmek için tatlı , değişik, ahenkli mevzular anlatmak); fetva (davaları karara bağlama vasıtası)dır, diyerek kendi durumlarını anlatmışlardır. Âhiret ilmi de yeryüzünden silinip gitmiş, halk da onu unutmuş ve unutturulmuştur. Bunu gördüğümde kendimi yenemedim, sessizlik mührünü k>rd>m. (Karar mdan döndüm ve bu kita > yazd>m.)"^{26[26]}

Tenkid ve Sorgulamas :

Gazâlî'nin bu kitab> (jhyâ yi) yazmaktan amac ; îslâm toplumunu kendi kafasında planladığı ıslah ve terbiye etme işine hazırlamak, kendi ıslah>n ve

^{26[26]} el-Gazâlî, s. 63-64. Bu kitap Yusuf Karaca tarafından Türk-] çeye çevrilmiş ve Baytan Kitabevi tarafından 1972 y>l nda1 yayımlanmıştır.

Ebu'l-Hasan En-Nedevî, İslam Önderleri Tarihi 1, Kayıhan Yayınları: 1/209-211.

çevresinin ıslahını arzulayan bir hava doğması için dinî ve ilmî ortamlarda ve genellikle İslâm toplumunda yayılan bu zayıflamalara, bozulmalara dikkat çekmekti. Hatta nefis ve şeytanın, çeşitli kesimleri aldatarak, dinî gerçekleri, dinî anlayışları nasıl değiştirdiğini de açıklığa kavuşturmak gerektiğini göstermekti. Halkın gerçeklerden, ana gayelerden uzaklaşarak şekillere ve dış görünüşe, âdetlere, örflere nasıl sarıldığını; asıl hedeften, âhiret saadetinden ve Allah'ın rızasından nasıl habersiz (gafil) kaldığını da gözler önüne sermekti.

Bu bakımdan o, kendi devrindeki hayatı ve çağdaşı olduğu toplumu hesaba çekmiş, onu çekinmeden tenkid etmiştir. Her kesimin hastalığını ve alıştıkları kötü tutumları olduğu gibi, açıkça anlattı. Amaçlar ve araçların (hedefler ve vasıtaları) arasındaki farkı belirtti. İlimlerde; dünya ilimlerini, din ilimlerini, sonra da faydalı ve beğenilen ilimleri, zararlı ve beğenilmeyen ilimleri, farz ve farz-ı kifâyeyi sıralandı. Zamanın en büyük görevine ve asıl yapılması gereken işe dikkat çekti. Servet sahiplerinin, zenginlerin kusurlarını, onların kendilerine has hastalıklarını bütün derinliği ile açıkladı.

Sultanlar, devlet idarecilerini cesaretle tenkid etti, onların baskı ve zulümlerini, şeriata ters düşen kanun ve davranışlarını kötüledi. Bunun dışında topluca genel halkın hastalıklarına, değişik kesimlerin ve mevkilerin çirkin alışkanlıklarına, kötü âdetlere ve dine zıt âdet ve geleneklere temas ederek bunları açıkladı.

İşte bu yüzden bu kitap; bütün hayatı ve bozulan İslâm toplum yapısını tam bir otorite ve cesaretle hesaba çeken, ahlakî çöküntü ve hastalıkların sebeplerini, etkenlerini ve bunun tedavi yollarını açıklayan, geniş çapta ve delilli olarak yazılmış ilk kitaptır.^{27[27]}

Âlimler ve Ehli İmân:

Gazâlî'ye göre, bu her tarafı kaplayan dinî ve ahlâkî çöküşün en büyük sorumlusu âlimlerdir. Ona göre âlimler tuzdur. Eğer tuz bozulursa onu ne düzeltebilir? Şâirin dediği gibi:

"Ey âlimler topluluğu, ey şehrin tuzları (olan âlimler),
Eğer tuz bozulursa söyleyin tuzu ne düzeltir?"

Bir yerde, kalp hastalıklarının çokluğundan ve yaygın gafletin sebeplerinden bahsederken şöyle yazar:

"Tedavisi olmayan bir hastalık gibi olan üçüncü sebep de hastanın ortada durmasına rağmen doktorun bulunmamasıdır. Doktor, âlimlerdir. Halbuki bugün onların kendileri ağır şekilde hastadırlar. O hastayı tedaviden âcizdirler."

Ona göre; sultanların ve idarecilerin bozulmasının sebebi de âlimlerin zayıflığı ve görevlerinden gâfil oluşlarıdır. Bir yerde yine şöyle yazar:

"Sözün özü şudur: Halkın, vatandaşın bozulmasının sebebi sultanların bozulmasıdır. Sultanların bozulmasının sebebi de, âlimlerin bozulmasıdır. Eğer Allah'tan korkmaz kârlarla kötü âlimler olmasaydı, bunlardan çekineceklerinden dolayı sultanlar bu kadar bozulmazlar, bu kadar fenalıklar

^{27[27]} Ebu'l-Hasan En-Nedevi, İslam Önderleri Tarihi 1, Kayıhan Yayınları: 1/212-213.

yapamazlardı.^{28[28]}

Gazâlî, o dönemin âlimlerinden; selef âlimleri gibi marufu emir, iminken menetmiyorlar ve zalim sultan karşısında doğruyu söyleme görevini yerine getirmiyorlar diye şikâyet eder. Ona göre, bu görevi yerine getirmemenin sebebi, bizzat âlimlerin kendilerinin çoğu, dünya sevgisine, makam ve mevki hırsına yakalanmalarıdır. Gazâlî, devrin sultanların ve devlet idarecilerinin karşısında gerçek İslâm âlimlerinin; cesaretli ve korkusuz davranışlarına, sultanların, idarecilerin yaptıkları uygunsuz hareketleri kötüleyerek Allah'ın emrine uymaya çağırdıklarına örnekler verdikten sonra şöyle buyurur:

"İşte âlimlerin hareket tarzı böyleydi, ma'rufu emir ve münkeri nehyin hali böyleydi. Onlar sultanların azamet ve haşmetlerinden çekinmezlerdi. Onlar Allah'ın yüce keremine güvenirdiler. Allah'ın kendilerini koruyacağına kesin imanları vardı ve onlar, eğer Allah bu yolda kendilerine şehid olmayı nasib etmişse ona da razı idiler. Çünkü niyetleri samimi idi. Bu bakımdan onların sözü ile taş mum haline geliyor ve en katı kalbli bir kimse bile etkilenip yumuşuyordu.

Şimdi ise artık durum o hale geldi ki, dünya hırsı, âlimlerin ağızını dilsiz yaptı da sustular. Konuşmalar bile sözleri ile halleri birbirini tutmuyor, bu yüzden de hiçbir tesiri olmuyor. Eğer bugün dahi aynı samimiyet ve ihlâs ile hareket ederler de bilgilerinin hakkını verirlerse mutlaka muvaffak olurlar. Çünkü halkın (vatandaşın) bozukluğu, sultanın (devleti idare edenin) bozuk oluşunun sonucudur. Sultanın bozuk oluşu ise âlimlerin bozuk oluşunun sonucudur. Âlimlerin bozulmasının sebebi de mal, mülk, makam mevki sevgisinin ağır basmasıdır. Kimde dünya hırsı hâkim olursa artık o kimsenin sözü hiç kimseye tesir etmez. En basit birini dahi hesaba çekemez, onu kötü yoldan meneden ez. Nerede kaldı ki sultanları ve diğer devlet büyüklerini kötü yoldan menedebilsin, onlara tesir edebilsin."^{29[29]}

İmam Gazâlî devrinde, âlimin âlimi kimseler (en güçlü âlimler) fıkıhın ayrıntıları ve ihtilaflı meseleleriyle meşgul idiler. Münazara ve mübâhaseler (ilmî tartışmalar) ile ilgili toplantılar her evde, her köşede cereyan ediyordu. Toplantılarda, düğünlerde, derneklerde ve sultanların huzurunda en neşeli tartışmalar, konuşmalar da bu dinî ve fıkıh konularındadır. Bu konuya âlimler ve talebeler kendilerini o kadar kaptırmışlardı, aşırı ilgi o noktaya ulaşmıştı ki diğer bütün ilim dalları ve değişik din hizmetleri gözardı edilip gidiyordu. Durum o hale gelmişti ki, nefsin slâhi, ahlâkın düzeltilmesi ve âhiret saadetinin, kendisi sayesinde kazanılacağı ilim ve gayretten yüz çevrilmişti. Gazâlî bu vaziyeti tenkid ederek şöyle yazmaktadır:

"Herhangi bir fakîhe bu anlattıklarımızdan birini; meselâ, tevekkül, ihlâs veya riyadan kaçınma çârelerini sorsan durur ve cevap veremez. Halbuki bunlar da bilmek farzı olan olup ihmal edilmesi âhirette helaki gerektirir.

Eğer fıkıh âlimine liân, zıhar, sebk, remy gibi fıkıh meselelerinden sorsan cildler

^{28[28]} İhyau Ulûmüddin, c.2, s.132.

^{29[29]} A.g.e, c.2, s.312.

dolusu cevap hemen verir. Halbuki bunlara ömür boyu ihtiyaç duyulmaz. Duyulursa da her yerde onu bilen bulunur. Geceli, gündüzlü bu gibi şeyleri okumak, ezberlemek, okutmakla uğraşır da mühim olan bölümleri ihmal eder. Kendisine, bu yaptığın doğru değil denilse, hayır bu farz- kifâye olan ilimlerden der. Hem kendisini, hem de başkalarını şaşırtmış olur.

Aklı başında olan hemen anlar ki; bu fıkıh âliminin amacı, farz- kifâyedeki emrin gereğini yerine getirmek olsa, evvelâ farz-> ayn yerine getirir. Belki kendi yaptıkları ndan daha önemli olan farz-> kifâyeleri öne alır.

Nice ülkeler var ki doktorlar , hâlâ müslüman olmayan azınlıklardandır. Halbuki tıbbın fıkıh ve fikhın tıbla ilgili noktalarında bunların raporları, şahidlikleri geçersizdir. Buna rağmen müslümanlardan kimse bununla uğraşmaz da fikhın teferruatında, bilhassa hilâfiyyat ve cedel bölümleri ile uğraşırken, memleket bu gibi noktalarda fetva veren âlimlerle dolu. Ama hiç kimsenin ilgilenmediği ve tıbb ilminin bugün farz-ı ayn olan bilgisine yönelmeyi onlar nasıl terketmişlerdir. Bunun sebebi ancak, tıbb ilmi ile vakıfların mütevel-lîliğini almanın, vasıy olmanın, yetim malı yemenin, kadılığa ve hâkimliğe geçmenin, emsaline üstünlüğün ve hasımları alt etmenin mümkün olmayacağıdır."^{30[30]}

Bir başka yerde de şöyle yazıyor:

"Nice şehirler var ki, orada farz-ı kifâye değeri taşıyan meseleler olduğu halde hiçbir kimse onlarla asla ilgilenmemektedir. Çok uzağa gitmeyin, tıp ilmini ele alın. Pek çok İslâm şehrinde tıbbî şahidliği kabul edilebilir bir doktor yoktur. Âlimler böyle konularla hiç ilgi-lenmemektedir. Aynı şekilde iyiliği emretmek, kötülükten menetmek de farz-ı kifâyedir, (ama o da terkedilmiş durumdadır.)"^{31[31]}

O, bir yerde genel cehaletin, yaygın gafletin ve dini kavrayamamaları tasvirini çizerken ve İslâm'ı tebliğ etmenin ve toptan bir öğretimin gerekli olduğunu açıklarken şöyle diyor:

"Dinini düşünen, gerçekten dinine hizmeti içinden geçiren insan için bu (İslâm'ı tebliğ ve Öğretme işi)nin zaten kendisi öyle bir meşguliyettir ki, bu dururken artık nadiren ortaya çıkabilecek olan basit teferruatlarla, işe yaramayan ayrıntılarla ve bizatihi (farz-> ayn olmayıp) farz- kifâye olan ilimler üzerinde inceleme yapmaktan vakit geçirmeye fırsat yoktur."^{32[32]}

Gazâlî, bir tarihçi ve incelemeci olarak; ihtilafın meselelerin önceki devirde neden bu kadar önem kazandığının, âlimlerin bu gibi meseleleri, zekâlarını ve emeklerini harcadıkları bir saha haline getişlerinin ve bütünü dikkatlerini buna sarfetmelerinin sebebini anlatır/' İmam Gazâlî'ye göre bunun bazı tarihî sebepleri vardır. Bu sebeplerden ötürü böyle bir sonucun ortaya çıkması gayet, normaldir. O bunu şöyle izah eder: *

"Peygamberimizden sonra onun yerine geçen' hulefâ-i râşidîn hazretlerinin kendileri büyük alim, çok bilgini ve fetva veren kimselerdi. İstişare gereken'

^{30[30]} A.g.e, el, s.19.

^{31[31]} A.g.e, c.1, s.38.

^{32[32]} A.g.e,c.2,s.303.

bazı sorunlar hariç, hüküm ve fetvalarında hiç kimseye ihtiyaçlar yoktu. Bunun için devirlerinde âlimler tamamen âhîret ilmine kendilerini vermiş ve yalnız onunla meşgul olmuşlardı. Dünya işlerinden, insanları alâkadar eden hükümler ve fetvalardan çekinir, fetva vermemek için kendilerini tutarlardı. Yaşayış tarzları ve ahlâkları hakkında yapılan rivayetlerden anlaşıldığı gibi, bütün güçleri ile Allah'a yönelmişlerdi.

Halifelik zamanla yeteneksiz ellere geçince, fakırlardan yardım dilemek ve hükümlerinden fetva almak için her türlü durumlarda onları yanlarına almak zorunda kaldılar.

Tabiîn bilginlerinden selefin yolunu tutan ve saha-bîlerin usûlünü gözetken bir kısmı kalmıştı ki onlara kadılık ve fetva için müracaat edildiğinde kaçınırlar ve çekinirlerdi. Bu yüzden halifeler vazife vermek için zorlamaya mecbur oldular. Padişahların âlimlere yönelmesini, âlimlerin ise bunlara iltifat etmediklerini gören zamanın insanları, padişahlar katında mevkiler elde etmek için ilim öğrenmeye yöneldiler. Fetva ilmine çalıştılar ve kendilerini hükümdara takdim ettiler; onlarla görüşebilmek için araçlar aradılar, hediyeler istediler. Kimisi umduğunu buldu, kimisi de bulamadı. Dileği yerine gelenler isteme adâletinden kendini kurtaramadı. Böylece fakırlar, aranır halde iken, şimdi kendileri aramaya başladılar. Önceleri padişahlara minnet etmemekle yüce iken şimdi onlara yönelmekle basitleştiler, küçüklüler.

Ancak her asırda Allah'ın yardımına erişen bilginler hariçtir. Kaza ve hükümlerde fetvalara ihtiyaç fazla olduğundan, o asırda en çok fetva ve hüküm ilimlerine yöneldiler. Sonraları İslâm akaidine dâir bazı sözleri işitip onlara meyleden âmirler, başkanlar ortaya çıktı. ; Padişahın bu temayülünü görenler Kelâm ilmine dalıyorlar. Bu konuda pek çok eserler yazıp mücadele metodlarını kurdular. Konuşmalarında muhalefet yollarını , açtılar. Böyle yaparken dini koruyup sünneti müdâfaa [ettiklerini ve bid'atçıları horluğa düşürmek istediklerini zan ve iddia ettiler. Nitekim bunlardan önce fetvalarla uğraşanların güya insanlara açıklamak ve onlara öğüt vermek için gayelerinin dini korumak, müslümanların dinî işlerini boyunlarına almak olduğunu sandıkları gibi.

Daha sonra bir sâhnin ekâbir zuhur etti. Bunlar da, mamureleri harabeye çevirecek kadar açık düşmanlıklara ve kanlı mücadelelere yol açtığı için, kelâmda mücadele kapısının açılması uygun bulmadıkları da fakırlarda mücadeleye ve bilhassa İmam Şafiî ile İmam Azamın mezheplerinin hangisinin daha üstün olduğunu münakaşaya yöneldiler. Bunu görenler, kelâm ve diğer ilimleri terkederek İmam Şafiî ve İmam A'zam arasındaki ayrılıklar üzerinde durdular da İmam Mâlik, Süfyân-ı Sevrî ve Ahmed b. Hanbel'in ve diğerlerinin ictihadlarını ihmal ettiler. Böyle yaparken de gayelerinin, şeriatın inceliklerini açıklayıp mezheplerin illetlerini yerleştirmek ve fetva usûlünü genişletmek olduğunu sandılar. Bu konuda birçok garib meseleler bulup çıkardılar, çeşit çeşit mücadele yolları buldular ki, bu hal şimdi de devam etmektedir. Gelecek asırların ne olacağını ve Allah Teâlâ'nın mukadderatının neden ibaret olacağını bilemeyiz.

İşte bilginleri bu ilimlere sevkeden, büyüklerin bu ilimlere temayüllerinden

başka bir şey değildir. Eğer padişahlar ve ekâbir, diğer imamların mezheplerine veya başka mezheblere meyletse onlar da ona yönelirler ve gayemiz, Allah'a yaklaşmak için din ilmi ile uğraşmaktır der ve bunu savunmaktan geri kalmazlar>.^{33[33]}

Gazâlî bundan sonra geniş bir şekilde tartışmanın, atışmanın, cedelleşmenin ahlakî ve manevî zararlarını, tahribatını ve onun insanda meydana getirdiği ruhî k>mlar> anlatır. Halbuki o bu tenkid konusunun bir zamanlar doludizgin giden akıncısı idi. Bu bakımdan, bu konuda onun anlattıkları gözle görülmüş olay kesinliği taşır, gözleme ve şahsî tecrübeye dayanır.

Bu sahada en büyük mugalata ve fikir saptırmalar, kelimeler üzerinde yapıldı yordu. Gazâlî'nin döneminde yaygın olan ilimler için ve onların bozulmuş şekilleri için başlık ve isim görevi yapan kelimeler, Kur'an- Kerim'de, hadislerde, sahabenin sözlerinde ve ilk dönem âlimlerinin (selef âlimlerinin) hayatlarında sıkça geçen kelimelerdir. Meselâ; ihtilaflı fık h meselelerinin nâdir olarak görülen detaya ait meseleleri ve incelikleri için hiç düşünmeden hemen "Fık h" kelimesi kullanıld . Her çeşit ilmî uğraşlara, şer'î olsun olmasın, ilme kayıtsız şartsız "ilim" kelimesi kullanılırdı. Kelâm ilmine ve onun felsefe ile ilgili konularına "Tevhid" adını verirlerdi. Baştan başa rivayet ve basitliklere, süslü yazı dizilerine, renkli konuşmalara "Tezkîr" kelimesi kullanılırdı. Her çeşit sevimsiz konulara, karmaşık söz ve yazılara "Hikmet" diyorlardı. Sonra da kendi uydurdukları bu şeylere, Kur'an- Kerim ve hadislerde bu ilimlerin gerçek şekilleri hakkında bildirilmiş olan bütün faziletleri, en üstün sıfatlar yapıyorlardı.

Meselâ, fık hın o bozulmuş şekli için (sadece ihtilaflı olan ve teferruattan bahseden şekli için) Kur'an- Kerim'in "Liyetefekkahû fiddîn" âyetini ve hadiste geçen "Men yuridillâhu bihî hayran yüfekkahû fiddîn" buyruğunu; felsefe ve beşinci asırdaki kelâm ilmi için* "Ve men yü'til hikmete fekad ütiye hayran kesîran" müjdesini veren âyetini; cahil ve Allah'tan korkmaz vaizlerin safsata ve boş konuşmaları için "Fezekkir İnnemâ ente müzekkir" âyetini ileri sürerek bunlara dayandı yorlard .

Gazâlî, bu saptırmalar, bu mugalatay ortaya döktü. Uzun uzun bunlardan bahsederek üzerindeki perdeyi kaldırıp gözler önüne serdi ve şöyle dedi:

"Bu kelimeler, aslında kendi gerçek manalarını yitirmişler, ifade ettikleri asıl mefhumlardan çok uzak manalara yönlendirilmişlerdir. İslâm'ın ilk çağlarında bu kelimelerin taşıdıkları mana ile bugünkü âlimlerin uğraştıkları ilimlerin ve bu kelimeleri kullandıkları manaların hiçbir ilgisi yoktur. Onların anlattıkları : kelimelerin zaman içinde seyahatlerinin tatlı hatıralar ve terimlerle, metodların değişime uğramasının ibret veren tarihidir. Ve de ilmî ve dinî çevrelerde o günlerde yaygın olan yanlış anlamaların giderilmesine bir vasıtadır." ^{34[34]}

^{33[33]} A.g.e, el, s.38.

^{34[34]} Ebu'l-Hasan En-Nedevi, İslam Önderleri Tarihi 1, Kayıhan Yayınları: 1/213-221.

Devlet İdarecileri ve Sultanlar:

Gazâlî'nin gözünde ikinci derecede bu evrensel (yaygın) bozulmanın, ahlâkî çöküşün ve dinî düşüşün sorumlusu devletin yöneticileri, sultanlar ve eyalet valileri kesimi idi.

Gazâlî'den ikiyüz sene önce Hz. Abdullah b. Mübarek de bu iki (âlimler ve idareciler) grubunu; dini bozan, onu anayolundan saptıran güruh diye tanımlamış :

"Dini ancak sultanlar kötü âlimler, hocalar ifsâd etti." (bozdu).

İmam Gazâlî, sultanın kesin söz sahibi olduğu, bütün kanun ve prensiplerden üstün olduğu, onlara karşı

çıkmının ölüm demek olduğu bir devirde bütün cesareti ile bu kesimi sorguya çekti. Onlar serbestçe tenkid etti. Onun devrinde sultanların hediyelerini ve sundukları bağışları kabul etmek bir gelenektir. Gazâlî, sultanların malların haksız kazanç, genellikle şüpheli ve haram göstermiştir. Bir yerde şöyle der:

"Bu devirde sultanların para ve malları genellikle haramlıktan uzak değildir. Helâl mal onlarda ya hiç yok, ya da çok azdır."^{35[35]}

Bir diğer yerde ise şöyle yazar:

"Asırımızda sultanların mallarının hepsi de haramdır, ya da çoğu haramdır. Nasıl olmasın ki, helâl ölçüler; zekât, fey' ve ganimet malıdır. Bunlar da ortada yok. Bunlardan hiçbirisi sultana ulaşmıyor. Sadece cizye kalıyor. O da binbir zulüm ve haksızlıkla alınıyor. Alınış tarzı şeriat çizgisini aştığı için helâl değil. Devletin maliye memurları şeriat çizgisini aşıyorlar. Ne, malın ne kadar alınacağı (miktarı) hakkında şeriatın emrini göz önünde bulunduruyorlar, ne kendilerinden cizye alınan zimmîler hakkında şeriata kulak veriyorlar, ne de bütün şartları yerine getiriyorlar. Sonra da müs-lümanlar üzerine konan haraç mallar ve arazilerin vergisi adına alınan rüşvetlerin, binbir çeşit zulümle altın gümüş olarak zaptedilen o paraların cizye ile kayması bile imkânsız."^{36[36]}

İmam Gazâlî daha ileri giderek diyor ki:

"Sultanların haksız kazanç veya şüpheli kazanç sahibi olduklarında, kesinlikle şüphe arasında bir kanaat beslenmesi halinde bile onların verdiği parayı kabul etmek uygun değildir. Çünkü dinî açıdan bunda zarar vardır. Alınabileceğine Örnek olarak; İslâm'ın ilk döneminin (selef) âlimlerinden bazıları ve salih kişileri devir-i lerinin sultanlarının verdikleri hediyeleri almışlardı diye ileri sürebilirler."

Gazâlî, o devrin sultanları ile kendi döneminin ve o dönemin şart ve durumlarını karşılaştırarak aradaki farkı şöyle belirtir:

"Birinci asırdaki zalimler, Raşid halifeler devrine yakın olmaları yüzünden oldukça haksızlıktan korkarlar, sahabe ve tabînin gönülleri kendilerine bağlamak isterler, bahşiş ve ikramlarını kabul etmelerini candan arzu eder ve onları isteyicilik zilletine düşürmeden onlara gönderirdi. Hatta onların bu ikramlar

^{35[35]} A.g.e, c.2, s.120.

^{36[36]} A.g.e, c.2, s.122.

kabul etmelerini büyük bir lütuf ve canlar na minnet sayarlar ve bununla sevinirlerdi. Onlar da bu ikramlar› kabul eder ve bunlar› verecek hakl yerleri bulur, oraya verirlerdi. Sultanlar n keyiflerine itaat etmezler, meclislerine uğramazlar, toplantılarına katılmazlar, sürekliliklerini arzu etmezler, aleyhlerine dua eder, onlara dil uzat›rlar ve hatal› hareketlerini reddederlerdi. Onlar n, dünyalık karşılığında dinlerini kaybetmelerinden korkulmaz. Bu şekilde onların almalar›nda bir sak nca yoktu.

Fakat şimdi sultanlar ancak kendilerine hizmette bulunanları, meclislerini süsleyip yaltakl k edenleri ve kendilerini Överek lehlerine duâ edenleri, huzurlar›nda ve arkalar ndan övüp medhedenleri sever ve onlara vermek isterler. Eğer parayı alan, önce isteme zilletine katlanmazsa, sultanların hizmetine devam edip duâ ederek onlar övmese, maksadlarında onlara yard›mc olmasa, meclislerine iştirak etmese, düşmanlarına karşı sultanlara sevgi ve bağlılığını ifade etmese, zulümlerini, hatal ve çirkin hareketlerini gizlemeseydi bu zat Şafîî ayarında bir kimse olsa bile sultan ona bir dirhem dahi vermezdi.

Sultanların verdiği -şüpheli veya haram olan şöyle dursun- kesin olarak helâl bildiğini dahi almaması lâzımdır. Kendisini ashaba ve tabiîne benzeterek sultanlar›n mallar›n almaya cesaret edenler; bekçileri, meleklerle benzetmeye kalkışanlardır. Bugün sultanlardan mal alabilmek için meclislerine kat lmak, onlara sayg› göstermek, memurlar na hizmet etmek, üzerlerine leke kondurmamak, onlar övmek, daima ayaklar›na gidip gelmek lâz›md r ki, ilerideki bölümde aç klayacağımız gibi bunların hepsi günahtr"^{37[37]}

Diğer bir yerde, sultanlardan uzak durmayı ve onlar n zulümlerinden ve davranışlarından nefret etmeyi tavsiye ederek şöyle diyor:

"İkinci hal de, insanın o sultanlardan uzak durması ve onlara pek yanaşmamas›d›r; ne onlar o görmeli, ne de onlar onu görmeli. Gereken budur ve bunda fayda ve selâmet vardır. Zulümlerinden dolayı onlara buğz ve kin duygusu taşınmalı; ne onların hayatı gibi bir hayatı arzulamak, ne de onları övmeli. Ne onlar n durumunu kontrol etmeli, ne de onlar›n yak›n adamlar ile dostluk kurmal ."

Bir kişinin hükümrân olduğu, diktatör ve zâlim padişahların ve başına buyruk vezirlerin, devlet idarecilerinin herşeyi yapabildikleri o devirde, bütün bir millletin ve onun en değerli, paha biçilmez fertlerinin haya ›n›n onlar n merhametine kaldığı ve şüphe üzerine katliam yapt›klar› bir zamanda Gazâlî'nin bu aç k sözlülüğü, devletin malî düzenine, gelir giderine bu açık ve kesin tenkidi ve âlimleri, sultanlar n ve yüksek seviyedeki devlet idarecilerinin hediyelerini kabul etmemeye davet etmesi -ki bu devlete yard›mc olmamak ve öfkeyi açığa vurmak, devletle ilişkiyi kesmek kabul edilirdi- çok ciddi ve önemli bir cihadd . Bunun ne kadar nazik ve ciddi bir iş olduğunu, basın ve söz hürriyetinin olduğu bu devirde, demokrasi ve anayasaya göre (isimden ibaret de olsa) idare edilen bu devirde tahmin etmek zordur.

Gazâlî, sadece yazı ve kitabla yetinmemiştir. Hatta devrin padişahı ile görüşme

^{37[37]} A.g.e,c.2, s.123.

fırsatı elde ettiği sıralarda, tıklım tıklım dolu olan sarayda padişahın karşısında doğruyu haykırmıştır. Selçuklu sultanı Melikşah'm oğlu, bütün Horasan bölgesinin genel valisi olan Sultan Sancar'la görüşmesi sırasında Gazâlî ona şöyle hitap etmiştir:

"Ne yazık ki müslümanların boynu felâketlerden, sıkıntılardan kopmak üzere; senin atlarının boyunları ise altın tokaların ağırlığından kopmak üzere."^{38[38]}

Sancar'm ağabeyi olan Melikşah'm oğlu Muham-med, döneminin en büyük sultanı idi. Gazâlî, ona doğru yolu gösteren bir mektup yazıp gönderdi. O mektupta sultana; makamının sorumluluğuna, Allah korkusuna ve ülkesinin ıslahına dikkat etmesini tavsiye etti.

Doğu devletlerinde devletin bütün idarî sistemi vezirlerin elinde olup, sadece onlar devletin meseleleriyle ilgilendikleri ve düzenini yürüttüklerinden dolayı, ancak onların dikkati, ilgisi ve gayretiyle ülkenin ıslahı yapılabilirdi.

Gazâlî bu gerçeği bildiğinden, Selçuklu sultanlarından çok onların vezirlerine yöneldi. Onlara geniş, uzun mektuplar yazıp gönderdi. Büyük bir cesaretle, çok net ifadelerle devletin kötü idare edilmesine, hakların çiğnenmesine, idarecilerin halkı ezmesine, devlet memurlarının devleti çökertmesine, sorumluların gafletine (herşeyden habersiz oluşuna) dikkat çekti. Allah korkusunu hatırlatarak, önceki vezirlerin ve devlet idareçilerinin akbetini gözlerinin önüne koyarak ıslah ve düzenlemeye yönelmelerini tavsiye etti. Onun bu mektupları şahsî cesarete, hakkı açıkça söyleyip etkilemeye, yaz ve ifade gücüne en güzel bir örnektir.

Fahrulmelik'e yazdığı mektupta şöyle diyor:

"Bil ki, bu Tûs şehri kıtlık ve zulüm sebebiyle harap olmuştur. Senin, Damgan ve İsferrâin'den bu tarafa hareket ettiğın halk tarafından duyulunca çok korktular. Çiftçiler hububatları satmaya, zalimler de malumlardan özür dilemeye, kendilerini affetmelerini istemeye başladılar. Çünkü onlar senin âdil ve insaflı davranacağını, insanların ahvâlini öğrenmek isteyeceğini sanıyorlardı.

Ama sen Tûs'a gelip de bu insanlar senden hiçbir hareket göremeyince, bütün korkuları gitti. Çiftçiler ve fâriklar tekrar eski hallerine döndüler. Fahiş fiatla mal satmak için ihtikâr yapmaya başladılar. Zalimler ı-tekrar cesarete geldi. Bu şehrin durumunu gerçeklere aykırı olarak haber veren herkes, bil ki dinin düşmanıdır. Şunu da unutma ki, Tuşluların iyi duaları da beddualar da tecrübe edilmiştir, hemen tutar. Vekilimize çok nasihat verdim, kabul etmedi; hali herkese ibret oldu.

Ey Fahrulmelik, bu acı fakat faydalı sözleri dinle. Sultanlardan hiçbir menfaat beklemeyen, onlardan gelecek herşeyden yüz çevirmiş bir insandan başkası bu sözleri söyleyemez. Her kim bu sözlere ters söz söyleirse, bil ki, onun sözü, o kişinin senden beklediği menfaat ile hak söz arasında bir perdedir (ki o perde senin doğruyu görmene engel olur)."

Mücîrüddin'e yazdığı bir mektupta da şöyle diyor:

^{38[38]} Mektubât-ı İmam Gazâlî.

"Bütün halkın ihtiyaçları na cevap vermek, feryad-larına kulak vermek şarttır. Çünkü zulüm haddi aşmıştır. Sonra, bizzat ben durumu kendi gözlerimle gördüm de merhametsiz zalimlerin zulmünü görmiyeyim diye bir sene önce Tûs'u terketmiştim. Mecburî durumlar beni zorladığı için tekrar Tûs'a döndüğümde gördüm ki zulüm aynı şekilde devam ediyor."

Daha sonra, önceki vezirlerin akibetini yazarak Mücîrüddin'i uyarıyor ve şöyle diyor:

"Bıçak kemiğe dayandı. Zulüm ve tecavüz haddi aşt . Nerede ise müslümanların kökü kazmacak. Görevlilerin, belde ahalisine dağıtılmak üzere sultandan emanet olarak alıp dağıttıkları paraların kat kat fazlasını insanlardan zorla aldılar. Bu zalim adamlar halk soydular. Ama bu yaptıkları kötülüklerin hiçbiri sultana ulaşmadı."^{39[39]}

Müslümanların Diğer Kesimleri

Âlimler, sultanlar ve yüksek idareciler kesiminden başka Gazâlî genel halk hayatını da denetlemiş, halkın yaşayışına ne kadar İslâm dışı unsurlar, bid'atlar, çirkinlikler ve mugalata ile kendini aldatmalar girmişse onları tenkid etmiştir.

İhyâ'u'l-Ulûm dikkatle okunduğunda Gazâlî'nin, ilmî çalışmalarına ve hiç boş vakti yokmuşçasına, onca meşguliyetlerine rağmen o günün toplumunu ve genel hayatı çok iyi tanıdığı anlaşılıyor. Gazâlî'nin hayat incelemesi derinden ve çok cep-'. helidir. Müslümanların genel hayatına, ümmetin değil(şik kesimlerine ve onların değişik hastalıklarına ve kusurlarına parmak basışından, onun ne kadar keskin görüşlü olduğu anlaşılmaktadır. Hayata giren o İslâm dışı uygulamaları ve çirkinlikleri genişçe açıklamak için kitabında ayrı bir bölüm yazmıştır. Bu çirkinlikler 'âdet haline gelmiş, sürekli işleniyor, halk ise onların İslâm dışı, çirkin (şeriata ve ahlâka aykırı) şeyler olduğunu anlamıyordu. Bu sahada bütün sivil hayat incelemiş ve o hayatın göze batan çirkin, İslâm dışı alışkanlıklarını zikretmiştir. Camilerden tut da çarşıya, pazara, caddelere, sokaklara, hamamlara ve İslâm'a davet toplantılarına kadar her yer ve kesimin çirkinliklerini bir bir sayıp dökmüştür^{40[40]}

Gazâlî, İhya 'nın müstakil bir bölümünü (gururun kötülenmesi kitabı) değişik türden mugalatalar ve nefsin hilesine yakalanmış kişiler hakkında yazmıştır. Bu konuda o, her kesimin aldatılmış, nefsin hilesi ile uyutulmuş kişilerinin nasıl yanıldıklarını, aldatıldıklarını anlatmış ve onların öyle bazı psikolojik hastalıklarını ve özelliklerini anlatmıştır ki, onları sadece derin görüşlü bir şlahatçı ve tecrübeli, uzman bir psikolog görebilirdi. Bu bölümde o; âlimleri, âbidleri, zâhidleri, devlet idarecilerini, zenginleri ve tasavvuf ehlini, yani herkesi incelemiş, araştırmış ve hepsinin kendilerine özgü hastalıklarının, dengesizliklerinin üzerinden perdeyi kaldırmış ve her biri hakkında onları

^{39[39]} Mefcubât-ı İmam Gazâlî.

Ebu'l-Hasan En-Nedevi, İslam Önderleri Tarihi 1, Kayıhan Yayınları: 1/221-227.

^{40[40]} Bkz. İhyau Ulûmüddin, c.2, s.294-299.

tanıtıcı sözler yazmıştır ki bu sözlerden onun zekâsı, gerçeği görüşü ve en ince noktalan kavrayışı anlaşılmalıdır.

Kendi döneminin âlimlerini, basit fikhî meseleler, hilâfiyyât, kelâm, cedel, nahiv, lügat, şiir, mecaz gibi âlet ilimleri ile lüzumundan fazla meşgul olanları da; tenkid etmiştir. Sadece meşayih-i kiramın sözlerini ve haberlerini muhafaza etmekle iktifa eden sofileri de; tenkid etmiştir. Bu adamların; sahip oldukları ilimlerin, şer'î ilimlere bağlı olması sebebiyle mağrur olduklarını düşünmüştür. Ancak tıp, matematik ve sanat gibi ilimlerin şer'î ilimlerden olmamasından dolayı bu sahadaki bilginlerin; bu ilimler vasıtasıyla ilâhî mağfirete ulaşacaklarına inanmadıklarını," bu bakımdan bunların şer'î ilimlerle meşgul olanlardan daha az mağrur olduklarını belirtmiştir.

Sofilerin mübalağalarından ve hakkı bâtulla karıştırmalarından öyle şeyler nakletmiştir ki, sadece bu bile onun insafı ve araştırmacı bir âlim olduğunu isbata yeter.

Bu konuda şöyle der:

"Çok defa komşularının açlık, sefalet ve ihtiyaç içinde kavrandıkları bilirler de onları bırakırlar ve servetlerini tekrar tekrar hacca gitmekle harcarlar. Çünkü hac yaptıklarını herkes görür ve bilir. İbn Mes'ud (r.a) ne kadar doğru demiş: Âhir zamanda sebepsiz yani farz olmadığı halde hacılar çoğalır. Yollarda yaptıkları ticaretleri ile hac işi onlara kolay gelir, kazançları çoğalır. Ecirden mahrum, sevaptan soyulmuş olarak geri dönerler. Kumlu susuz çöllerde, binekleri onları dolaştırır da yambaşmdaki komşusunun hal ve hatırını sormazlar.

Ebu Nasr el-Temmâr anlatıyor: Adamın biri hacca gitmek üzere Bişr b. el-Hâris'e vedâya gelir ve Bişr'e sorar:

— Ben hacca gidiyorum, bir emriniz var mı? Bişr;

— Ne kadar harçlığın var? diye sorunca adam;

— İki bin dirhem harçlığım var, diye cevap verir.iri Bişr;

— Hacca gitmekle zühdünü mü, yoksa Kabe'ye olan aşkını mı, veya Allah rızasını mı kastediyorsun? diye sorunca adam:

— Allah rızasını kastediyorum, der. Bunun üzerine Bişr;

— O halde evinde dururken peşin olarak Allah rızasını kazandıracak bir şeyi söylersen yapacak mısın? der. Adam;

— Evet yaparım, deyince Bişr;

— O halde sen bu iki bin dirhemi, borcunu Ödeyemeyen bir fakire, yiyeceği olmayan bir yoksula, nüfusu kalabalık, geçimi dar olan bir aileye, yetimi sevindiren bir yetim bakıcısına ve onlar gibi on kişiye yirmişer dirhem, hatta istersen hepsini bunlardan birine ver. Zira müslüman sevindirmek, düşkünlere el uzatmak, kurtarıcı olmak, zayıflara yardım etmek nafîle olarak yapılan yüz hacdan daha fazla sevaptır. Kalk da dediğimi yap. Şayet böyle yapmak istemiyorsan aslında kalbinde olan bana söyle, dedi.

Adam:

— Doğrusu kalbimde hacca gitme tarafı kuvvetlidir, deyince Bişr gülümseyerek adama döndü ve:

— Servet, şüpheli şeylerden kazanıldığı takdirde nefis kendi arzularından birinin yerine getirilmesini ve -saiih ameller yaptığını göstermek ister. Halbuki Allah

^Teâlâ yalnız müttakîlerin amelini kabul eder, dedi.^{41[41]} Avam halkın hastalıklarını ve kendilerini aldatmalarını anlatırken de şöyle yazar:

"Servet sahibi ve avamdan olan bir grup insan da zikir ve vaaz meclislerine devam etmekle aldandılar. Bunları dinlemenin kâfi geleceğini sanarak bunu âdet haline getirdiler. Gereğine göre amel etmeden kuru kuruya yalnız dinlemekle mükâfatlanacaklarını sandılar. İşte bunlar da aldanmışlardır. Zira vaaz meclislerinin fazileti hayra teşvik bakımındandır. Hayrı teşvik etmeyen dinlemede bir fayda yoktur, hayrı teşvik eden dinleme makbuldür. Çünkü o amele sevkeder. Şayet amele arac olmazsa yine hayırsızdır. Çünkü vaaz ve nasihat dinlemek, ondan ders alıp amel etmek içindir. Başkası için murad olunan bir şey, murad olunan şeyi yaptırmaz. Kendisinde hayır olmayan amel için dinlenen vaaz neticesi amel yapılmadığı takdirde bu vaazı dinlemekte de hayır yoktur.

Bazan vaaz dinlemenin ve vaazda ağlamanın faziletini duyar da buna aldanır. Hatta bazan da kadınlar gibi kalbi yumuşayarak ağlamaya başlar. Bazan korkunç azab âyetlerini duyduğu zaman: "Allah'ım sen koru, aman yâ Rab, sübhânallah" gibi dualar söyleyerek ellerini oğuşturur, böyle yapmakla bir iyilik işlediğini zanneder. Bu kişi de aldanmıştır. Yakalandığı hastalığı sebebiyle hekimlerin yanına gidip onları bu hastalık hakkındaki sözlerinden üzülen, veya yanında nefis yemeklerden bahsedilirken buna iştahlanan aç bir adamın haline benzer. Tâatları vasıflarını dinlemek bir fayda sağlamaz. Dinlediğin vaazlardan ders alıp kötü huyların hepsini veya bir kısmını terkedip Allah'a teveccüh etmezsen o vaaz lehinde değil aleyhinde bir delildir. Senin onu iyiliğine kabul etmen gurur ve aldanmaktır.^{42[42]}

İslâh Edici ve Eğitici Bir Kitap:

Fakat İhyâ'u'l-Ulûm, sadece tenkid kitabı değildir. O, ıslah ve eğitmenin bir çok yönünü ve pek çok konuyu toplamış bir kitaptır. Onun yazarı; bir hak yolcusunun ve doğruyu arayan birinin kendini eğitip ıslah etmesi, başkalarına İslâm'ı tebliğ etmesi ve öğretmesi için tek başına yeterli olsun ve büyük ölçüde bir kütüphane yerine geçsin de dinî hayatı yaşayanlara rehber olsun diye bunu yazmaya çalışmıştır. O bakımdan bu kitap; akâid, fıkıh, tezkiye-i nefis, tehzîb-i ahlâk ve Allah'ın lütfü olan manevî yolların nasıl aşıldığı gibi -son üçünün bileşimi tasavvufu meydana getirir- üç ana konuyu içine alır.

Bu kitabın en göze çarpan niteliği onun insan üzerinde bıraktığı tesirdir.

Binlerce okuyucu, İhya'nın okunması sonucu in-: sanda meydana gelen dehşetli

^{41[41]} İhyâ'u'l-Ulûm, c.3, s.352

^{42[42]} A.g.e, c.3, s.352.

Ebu'l-Hasan En-Nedevî, İslam Önderleri Tarihi 1, Kayıhan Yayınları: 1/227-231.

etkilenmenin, onun ge-î nel özelliği olmasından dolayı, Mevlânâ Şiblî'nin şu etkilenmesine ortak olacaktır: »

"Her konu neşter gibi kalbe işliyor. Her söz sihir gi-; bi etkiliyor. Her kelimedede coşturucu bir hal yayılıyor. Bunun en büyük sebebi; bu kitabı yazdığı sırada Gazâlî'nin, manevî cezbe içinde kendini kaybetmiş halde bulunması, ilâhî aşkın sarhoşu olmasıdır.^{43[43]}

Bu yolculuk ve kitabın yazılışı sırasında yazarın içinde bulunduğu ruh hali ve bu kitaba akseden yazarın durumu ve ahvâli bazan okuyuculara öyle etki yapıyor ki; kalp dünyadan tamamen ilgisini kesiyor. İbadet ve takvaya öyle şiddetli ve bazan normal dışı çekim meydana geliyor, korku ve heybetin öyle bir anlatılmaz hali insanı sarıyor ki, bazan insanın sağlığına, çalışmalarına tesir ediyor. Bunun sebebi de bu kitabı yazarken Gazâlî'nin kendisinin işte bu ruh hâli içinde bulunuyor olması idi. Bu sebepten dolayı mürid kimseler, yeni tasavvufa intisab etmiş kimselere bu kitabı okumayı tavsiye etmezler. Tam itidal ve sağlam ölçü ancak peygamberin hayatına ve hadis kitaplarına okumak ve olgun örnek bir kişinin, yani mürid-i kâmilin terbiyesi ve kontrolü altında bulunmakla elde edilebilir.^{44[44]}

İhyâ'u'l-Ulûm ve Ahlâk Felsefesi:

İmam Gazâlî'nin meziyet ve üstünlüğü, sadece üst düzeyde bir fıkıh âlimi, ictihad sahibi (yeni görüş ortaya koyan) bir kelâm ilmi bilgini ve gönül ehli bir tasavvufçu olmaktan ibaret değildir. Aynı zamanda İslâm ahlâkçılığının ve ahlâk felsefesinin ünlü bir yazarı, ince görüşlü, derin kavrayışlı bir ahlâk ve psikoloji uzmanıdır da. İslâm ahlâkının ve ahlâk felsefesinin tarihi ondan bahsetmeden mükemmelliğe erişemez.^{45[45]}

İhyâ'u'l-Ulûm, bu konuda da onun bir şaheseridir. Kalp hastalıkları ve psikolojik durumlar üzerine yazdıkları ince görüşlülüğüne ve sağlam düşüncesine örnektir. Burada ona da bir örnek sunulacaktır.^{46[46]}

Makam Mevkî Hürs :

İhyâ'u'l-Ulûm' da, "Makam mevki neden tabîî olarak insana sevimli gelir? O derecede ki, çok çetin bir mücâhede ve mücadele olmadan kalp bundan kurtulamaz" adı altında bir başlıkta şöyle yazmaktadır:

"Bilmiş ol ki, gümüş, altın ve diğer servetleri sevmeyi gerektiren sebep ne ise; makam ve mevkiin sevilmesi de odur. Hatta altın ile gümüş miktar bakımından müsavi oldukları zaman altın tercih edildiği gibi, makam ve mevki de servet üzerine tercih edilirler. Çünkü altın ve gümüş, yenilip içilmediği ve giyilmediği için maddeleri bakımından diğer çakıl taşlarından farklı değildir. Bunların sevilmesi, insanın bütün arzularının tatmin olmasına sebep olmalarından

^{43[43]} Gazâlî, Şiblî Numanî. Tercüme; Yusuf Karaca, Baytan Kitabevi

^{44[44]} Ebu'l-Hasan En-Nedevî, İslâm Önderleri Tarihi 1, Kayıhan Yayınları: 1/232-233.

^{45[45]} Bk. Dr. Muhammed Yusuf Mûsâ, Tarih el-Ahlâf ile Felse-fetü'l-Ahlâk ve Sîlâtuhâ bil-Felsefeti'l İfrîkiyye.

^{46[46]} Ebu'l-Hasan En-Nedevî, İslâm Önderleri Tarihi 1, Kayıhan Yayınları: 1/233.

dolay›dır. Ma'- kam da bunun gibidir. İnsanların gönüllerini fethet-1 inek bir amaç değildir. Ancak insan, altın ve gümüş sayesinde kendisine yararlı birçok sonuçlara ulaşacağı gibi gönülleri fethetmek sayesinde de bütün arzular na kavuşabilir. Demek ki, her iki tarafta da sebep aynı›dır. Sebepteki ortaklık sevgide ortaklığı gerektirir. Makamın mal üzerine tercihi ise; makamın maldan daha sevimli olmasından dolayıdır. Şu halde üç bakımdan makam ve mevki, mal üzerine tercih edilir;

Birincisi: Makam ile servet sahibi olmak, servet ile makam sahibi olmaktan daha kolaydır. Gönüllere yerleşen bir âlim ve zahidin, arzu ettiği anda servet sahibi olması kolaydır. Zira ona gönül bağlayan zenginlerin serveti onun emrindedir. Onda kemâl olduğuna inanan zenginler, servetlerini ona feda ederler. Fakat cimri bir zengin ne kadar servet sahibi olursa olsun; mevki sahibi olamaz. Demek ki mevki, servete de sebep tir. Mevki sahibi aynı zamanda servet sahibidir. Fakat her servet sahibi, mevki sahibi değildir. Bu bakımdan mevki, servetten daha sevgilidir.

İkincisi: Mal, çeşitli âfetler; hırsızlık v.s. sebeplerle her an yok olmaya mahkumdur. Zalimler, servete göz

diker, bunun için korunmaya muhtaçtır. Fakat gönülleri fethettikten sonra bu gibi tehlikeler bahis mevzuu değildir. Bu gönülleri başka kimse çalamaz, kimsenin eli bunlara uzanamaz. Bununla beraber bazı değişiklikler sebebiyle gönüller de dönebilir. Fakat bunun ›slâh mümkündür.

Üçüncüsü: Kalplerin kazanılın asında artış, gelişme ve çoğalma devam eder gider. Bunun için ise hiçbir gayret ve zahmet çekmeye gerek yoktur. Bir kimsenin bilgisi veya amelinden dolayı kalpler onun çevresinde toplanmaya ve ona saygı duymaya başlayacağından diller artık ondan bahsetmeye koyulacak, insanlar onu başkalarına anlatacak ve yeni yeni kalpler ona açılmaya başlayacaktır. İnsan normal olarak ve yapısı itibariyle şöhret ve üne düşkündür. Başka şehirlerde, ülkelerde onun şöhreti dalgalandıkça yepyeni kalbler kazanılacak ve onun bağlıları grubuna girmiş olacaktır. Bu şekilde onun azamet ve sevgisi birinden diğerine geçecek ve çoğalma, artma devam edip gidecektir. Bir yere varıp durmayacak. Mal varlığı böyle değil. Bir insan ne kadar mala sahipse ancak o kadar›nın sahibidir. Gay; ret, meşakkat ve uğraştan başka hiçbir şey onu artır^ maz. Fakat makam kendi kendine gelişme gösterir, bii sınırı da yoktur. Malda bir duruş, bir durgunluk olur, makam ise gelişir, artar, yükselir. Bu bakımdan bir inr sanın şöhreti artıp makam ve mevki yükseldikçe, insanlar da onu öve öve bitiremiyorlarsa, mal mülk onun gözünde sıfır olur. İşte bu da mal n, mevki üzerine ter-^ cih edilmesinin açıkça görülen sebepleridir. Eğer genişletilirse daha pek çok sebepler ortaya çıkar. !

Mal olsun, mevki olsun, her ikisinin de ele geçirilme meşinde zorluk vardır. İnsana yakışan, bunların hiçbir rini sevmemektir. Ancak yiyecek, içecek ve tedavi gi

derleri gibi zarurî ihtiyaçlarını giderecek; menfaatim sağlayıp zararını önleyecek kadar mevki ve servet edinmek kâfidir. Binaenaleyh bu kadar sevilir, çünkü

sevgiliye ulaştıran her şey sevilir. Ama fazlasını sevmeye lüzum yoktur. Halbuki insanın öyle tuhaf hali var ki, dünyanın bütün servetlerine, hazinelerine sahip olmak ister. Hatta bir vadi dolusu altın olsa, ikinci bir vadi altın olmasın da ister. Ayrıca hiç gidip görmeyeceği yerlere kadar şöhretinin yayılmasını ister. Bunda hiç bir yararı olmayacağı halde arzular, Ne dünya ne âhirette faydası dokunan böyle bir sevgi peşinde koşmak ahmaklıktan başka ne olabilir? dersin; Deriz ki: Doğrudur. Gerçekten makam mevki hırsı, yok edilmesi imkânsız olan kalplere özgü bir durumdur. Bunun iki sebebi vardır:

Biri; açık olan sebeptir, ki herkes bunu görür ve anlar.

İkincisi; gizli olandır ki, asıl ana sebep de budur. Bunu geri zekâlar bir tarafa, zeki kimseler bile anlayamaz. Çünkü bu sevgi insan tabiatındaki çok gizli bir istekten meydana gelir. Bunu ancak hikmet deryasına dalanlar bilir, anlayabilir.

1- Birinci sebep: İnsan yaratılışı gereği sevdiği şey hakkında şüpheli ve sû-i zan içinde bulunur ve tehlikeleri, sû-i zanları yok etmek ister.

Şiir:

"Aşk varsa, binlerce şüphe ve sû-i zan da vardır."

İnsanoğlunun elinde yaşamasına, geçimine yetecek malı olsa bile istek ve arzular daha çok olur, daha -üzün emeller peşindedir. Bu sebeple elindeki servetin

tükeneceğinden veya yok olup başkalarına muhtaç olacağından korkar. Bunları hatırlayınca korkar ve heyecanlanır. Emniyetini, ancak yedek servet temininde bulur. İşte; bu giderse o var diye teselli bulur. Kendini düşünmesi ve hayatı sevmesi, kendisini bu yollara sürükler. Bu sıkıntısını ancak servet çokluğu ile teskin eder. Bunun içindir ki, serveti sever.

Bu öyle bir korkudur ki; belirli bir miktar servet, bu sıkıntıyı gidermez. Bunun için yeter diyeceği son bir sınır da yoktur. Nitekim Resulü Ekrem Efendimiz:

"İki hırslı kimse var ki, bunlar doymazlar. Bunlar; ilim ve mal harisleridir." ^{47[47]} buyurmuştur.

Hırs; ilim ve malda olduğu gibi makam ve mevkide de aynıdır. Hırslı insan, uzak yerlerde de meşhur olmasını ister. Çünkü o, birgün kendi memleketinde herhangi bir sebeple sevilmez hale gelirse; o memleketlere gidebileceğini veya onların onun yanına gelebileceğini, sonuçta bunun kendisine yarar sağlayacağını düşünür. Bunlar; mümkün olan şeylerdir. Mümkün oldukları için uzaktakilerin gönüllerine girmekten tabii olarak zevk alır. Zira bunda güven vardır.

2- İkinci sebep: En güçlü sebep de budur. Ruh bir ilâhî emir (iş, olgu)dir. Nitekim Allah, âyetinde:

"Sana ruhdan sorarlar. De ki: Ruh; Rabbimin emridir, " buyurmuştur ^{48[48]}

Ruhun ilâhî bir emir olması; genişçe açıklanmasına izin verilmeyen mükâşefe ilminin sırlarından olmasından dolayıdır. Çünkü Resulü Ekrem Efendimiz bunu açıklamıştır. Fakat sen bunu bilmeden önce şunu bilmen gerekir: Kalbinin; yeme,

^{47[47]} Taberânî, İbn Mes'ûd'dan rivayet etmiş, ayrıca Bezzâr, Evsafında Taberânî ve İbn Abbas'tan nakletmiştir.

^{48[48]} İsrâ, 17/85.

içme, giyme ve cinsî münâsebet gibi hayvan safatlara; dövme, eziyet etme ve öldürme gibi yırtıcı hayvan sıfatlarına; hile, aldatma ve teşvik gibi şeytanî sıfatlara; kibirlenme, böbürlenme, yükselme ve üstünlük taslama gibi ilâhî sıfatlara eğilimi vardır. Zira kalb, izah ve açıklaması uzun zaman alan değişik temel duyguların bulunduğu bir yerdir. Kendisinde ilâhî emir (iş ve olgu) bulunduğu için normal olarak rubûbiyeti (ilâhî özellikleri) sever.

Rubûbiyet demek; kemâlde tekleşmek ve varlıkta istiklâliyet ve serbestliktir. Kemâl, rubûbiyet sıfatlarından olduğundan insan tabiatı bunu sever. Kemâl, varlıkta tekleşmektir. Çünkü varlıkta ortaklık, noksanlıktır. Güneşin kemâli tek oluşundadır. Bir başka güneş daha olsaydı, güneşin kemâli düşerdi. Halbuki her yönden tek olan Allah Teâlâ'dır. Zira onunla beraber olan hiçbir kimse yoktur. Ondan başka her ne varsa onun kuvvet ve kudretinin eseridir. Hiçbiri kendi başına varlığını devam ettiremez. Zira kendi başına varlığı devam eden (bizatihi kâim olan) Allah'tır. Çünkü onunla birlikte bir başka mevcud yoktur. Zira beraberlik, rütbede ortaklığı gerektirir. Rütbe ve mevkide ortaklık ise noksanlıktır, bir kusurdur.

Kâmil; benzeri, eşi olmayandır. Güneşin gökyüzünün her tarafında parlaması, güneşte eksiklik olmayıp kemâl olduğu, noksanlık ise onun benzeri başka bir güneşin bulunması olduğu gibi, âlemde olan her şeyin vücûdu, kudret nurlarının parlamasına bağlıdır. Bu ise kudret sahibinin kemâlidir. Fakat âlemde olan nurlar tâbidir, metbû değil. Demek ki rubûbiyetin manası varlıkta tekleşmektir.

Kemâl de budur. Her insan bu tekleşmeyi arzu eder. Bu bakımdan sofilerden biri: "Firavun'un: 'Ben sizin rabbinizim' dediği gibi, her insanın içinde aynı duygu vardır, ama buna yol bulamaz" demiştir ki, bu söz doğrudur. Zira kulluk, nefsi kahreden, nefse bir eziyettir. Bu bakımdan rubûbiyet tabii olarak sevimlidir. Bu da Allah Teâlâ'nın: "De ki: Ruh, Rabbinin emrindedir." buyurmakla îma ettiği, nisbet-i rabbâniyeden ileri gelmektedir.

Fakat insan, kemâlin son haddini idrakten âciz olduğu için ümidini kesmez ve daima kemâli arzu eder. Kemâl, kemâlin ardında başka bir maksatla değil, yalnız kemâl olduğu için sever. Her mevcûd; varlığını, varlığının kemâlini sever. Kendisinin ve kemâl sıfatının yok olmasına üzülür. Kemâl, ancak varlık âleminde tek olmayıp ve bütün mevcudata hâkim olmayı elde etmektir.

Kemâlin en üstünü de, başkasının varlığı kendisine minnettar olmaktır. Şayet, başkası sana minnettar olmazsa o zaman sen en azından ona hâkim olman gerekir. Bu bakımdan hâkim olma herkesin tabiatının sevdiği şeydir. Zira bu da kemalin bir çeşididir.

Kendi varlığını tanıyan her kişi kendini sever, kendinin kemâlini de sever ve bundan zevk alır. Yalnız bir şeye hâkim olmak, ona tesir etmek ve arzuya göre onu değiştirmekle mümkündür. Emrine bağlı olup; istediğin tarafa çekip çevirmen lâzımdır. Bunun için insan; her şeyi emri altına almak ister.

Varlıklar ikiye ayrılır: Biri, zâtında değişikliği kabul etmeyendir; Allah Teâlâ'nın zat ve sıfatları gibi. Bunlar asla değişmezler.

Diğeri de; değişikliği kabul edendir. Bunlar da ikiye ayrılır:

Değişikliği kabul eder, fakat bu değişiklikte yaratıkların etkisi olamaz. Felekler, yıldızlar, melekût âlemi, melek, cin, şeytan, dağlar, denizler; dağ ve denizlerin altlarında olan şeylerdeki değişiklik gibi.

Değişikliği kabul edenlerin diğer kısmına ise insanların etkisi olur. Karalar ve kara parçalar ve bunların üzerinde bulunan madenler, bitkiler ve hayvanlarda kâ olan değişiklikler gibi. Bunlarda insanların etkisi vardır. Kulun kudretinde olan değişikliklerden biri de insanların kalbidir. İnsan ve hayvan cesetleri gibi, insan ... gönülleri de etki ile değişebilmeye yeteneklidir. Varlıklar; insanoğlunun tasarrufuna muktedir olduğu yeryüzü ve yeryüzündeki şeyler ile, tasarrufuna muktedir olamadığı; Allah Teâlâ'nın zâtı, melekler ve gökler olarak, ikiye ayrıldığına göre; insanoğlu ilim ile gökleri fethetmeye ve ondaki esrarı çözmeye heves etti ki; bu da bir çeşit hâkimiyettir. Zira bilinmekle kuşatılan şey, ilmin emri altına girmiş ve onun âlimi de ona hâkim olmuş gibidir. Bunun için; insanoğlu Allah Teâlâ'yı, melekleri, felekleri, yıldızları ve göklerin, de-v nizlerin, dağların sırlarını çözmek istemiştir. Bu : sayede onlara da hâkim olmuş olur ki bu bir çeşit •>; kemâldir. Bu, tıpkı acayip bir sanatı görüp de ondan ki âciz olduğu halde; o sanat ile ne iş gördüklerini öğrenir. İnek isteyen hali gibidir. Meselâ; satranç gibi. Bu oyunu icâd edene şaşar. Kendisi bunu icâd edemez. Fakat ne için icâd edildiğini ve bununla nasıl oynandığını merak edenin hali gibidir. Bir de hendesedeki sanat inceliğini gören ve benzeri akıl erdiremeyeceği şeyleri gören kimse; bunları yapamayacağını bilir. Fakat nasıl : yaptıklarını merak eder ve anlamadığına üzülür. Anlayabilirse, anladığına sevinir. İşte bu da onun gibi-^{49[49]}

Nefis Muhasebesi:

Kitabın en tesirli bölümü; Gazâlî'nin öğüt verdiği, yapılan her güzel amele müjde verdiği, kötü amellere de büyük azabları örnek gösterdiği; yani iyiye özendirerek kötüden sakındırmada kalem oynattığı ve dünyanın durmadan değişip sebatsız oluşu, âhiretin dehşeti, iman ve salih amele duyulan ihtiyaç, nefsin ›slah ve kötülüklerden temizlenmesinin önemi, kalb ve ruh hastalıklarının zararlarına dikkat çektiği yerlerdir.

Böyle bir yerde o, tatlı dilli bir nasihatçı, ince görüşlü bir hakîm, karşısındakilerin durumlarını, hastalıklarını ve neye ihtiyaçları olduğunu çok iyi bilen tecrübeli ve uzman psikolog bir tedavici olarak karşımıza çıkmaktadır. O; onlar kendilerinden daha iyi savunmakta ve büyük bir maharet ve insafla onların mazeretlerini ve delillerini öne koymaktadır. Sonra da uzman bir hukukçu ve psikolog gibi onlardan her birine cevap vermektedir. Sonra şefkatli bir tedavici ve iyi niyetli eğitici gibi onlara tedavi yolu göstermektedir. Bu yüzden onun vaaz ve nasihatları sadece vaaz türünden etkileme örneği değil,

^{49[49]} İhyâü Ulûmiddin, c.3, s.241-244.

Ebu'l-Hasan En-Nedevî, İslam Önderleri Tarihi 1, Kayihan Yayınları: 1/233-240.

hikmet ve belagatta da örnektir. •Her devirde binlerce insan onun nasihatlarından ve anlattıklarından faydalanmıştır. Çok sayıda insan›n «slâh na sebep ve vasita olmuştur.

Kitab›n son dörtte birlik bölümünde bu konuda en büyük birikim vardır. Burada bir Örnek takdim edilmektedir. Bu örnekte o, nefsi azarlamış, sıkıştırmıştır. Okuyuculara, kendi nefisleri ile nasıl konuşmaları gerektiğini, âhiret durağı için o nefsi nasıl hazırlamaları icâb ettiğini anlatırken, "Nefsin azarlanıp kötülenmesinde altıncı oturum" adı altındaki bahiste şöyle yazmaktadır:

"Ey nefis, biraz insaf et! Bir yahudi sana; filan yemek senin için zararlıdır dese onu hemen terk ediyor, onun uğruna zahmete katlanıyorsun. Mucizelerle desteklenen peygamberlerin sözü, Allah›n buyrukları ve semavî kitapların anlattıkları sana o yahudinin söylediklerinden daha az değerli midir? Halbuki o doktor yahudi, tahmin ve k yasla söylüyor ki, onun akıl da bilgisi de eksiktir.

Bir çocuk; senin elbisenin içinde akrep var dese, hiçbir delil ve isbat istemeden hemen elbiseyi soyar atarsın. Peygamberlerin, velîlerin, hikmet sahibi kişilerin ittifak ettikleri mesele; senin yanında o çocuğun sözünden daha mı az değer taşımaktadır? Veya cehennem ateşi, zincirleri, gürzü, azabı, zakkumu, yılanı, akrebi ve zehirli şeyleri senin için bir akrepften daha mı az zararlıdır? Halbuki bu akrebin «zd›rab› en fazla bir gün sürer. Bu akıl kimselerin işi değil. Eğer senin bu halini hayvanlar bilseydi sana güler, senin bilgiçliğine alay ederlerdi.

Öyle ise ey nefis, bu şeyler sence biliniyor da bunlara inanıyorsan, o zaman bunları yapmakta neden tembel davranıyorsun? Halbuki ölüm hemen bir sıçrayışta senin üzerine çullanacağı bir siperde beklemektedir. Farzet ki yüz sene yaşaman için sana ömür verilmiştir. O zaman şöyle mi düşünüyorsun? Bir dereyi geçmesi gereken adamın dağın eteğinde güven içinde hayvanını otlatması halinde o dereyi geçebileceğini mi sanıyorsun? Böyle zannediyorsan ne kadar ahmak s n.

İlim öğrenme düşüncesiyle gurbete giden birinin gittiği yerde birkaç sene tembel, âvâre dolaşarak geçirdikten sonra ülkesine dönerken bütün bilgileri öğrenerek döneceğine inanmasına sen ne fersin? Onun akıl ve mantığına gülersin ve onun bu salaklığıyla, ilim ve

geniş dinî bilgi bu kadar kısa zamanda öğrenilir mi diye alay edersin. Hele de kad›lık makam›nın ilim, bilgi ve fikh bilgisi (hukuk bilgisi) olmadan sadece umarak, tevekkül içinde beklenti ile ele geçeceğine inanılmasına ne dersin? Böyle bir şeye inanılsa bile umulan ele geçer mi?

Bu kadar açık ve seçik şekilde anlatılan bu hususlar› hâlâ nazara almayıp yine, ileride yapar›m iddia na kalkışırsan hâlâ nasıl hikmetten dem vurursun? Bundan daha büyük ahmaklık olur mu?

Belki de; beni ibâdetten alıkoyan şehvetlerimin isteklerine olan düşkünlüğüm, zahmet ve eziyetlere katlanamayışım diyeceksin ki, bu da açıkça ahmaklık ve çirkin bir mazerettir. Şayet bu iddianda doğru isen saf ve temiz olup ardından arkas gelmeyen nimetlerin zevkini ara. O da bu dünyada değil cennette olur. Şayet şehvetlerinin arzusuna bakıyor, onların temini için çalışıyorsan, bu da o

şehvetlere karşı çıkmakla elde edilir. Öyle lokma var ki birçok lokmalara engel olur.

Doktor, bir hastaya; "Üç gün su içmeyeceksin, içersen hastalığın azar ve hayatın boyunca bir daha soğuk su içemezsin. Eğer bu tavsiyeye uyar da içmezsen iyileşirsin ve hayatın boyunca soğuk suyu içersin." dediğinde; ne olursa olsun ben şu anda içeceğim diyen hasta hakkındaki görüşün nedir? Bu adama deli demez misin?

İşte senin bütün hayatın, ebedi olan âhirete göre üç gün bile değildir. Acaba üç günlük olan şu geçici dünyada şehvî arzuların zorlamalarına sabretmek mi daha zor, yoksa süresi uçsuz bucaksız, elem ve kederi sonsuz olan cehennem ateşine dayanmak mı daha zordur? Dünyadaki üç günlük çabanın acısına, sıkıntısına sabredemiyen, acaba Allah'ın en ağır, ebedi azabına nasıl dayanacaktır?

Bütün bu durumlar karşısında hâlâ nefsinle mücâ-hede etmeyip ona müsamaha göstermen, ya gizli küfründen ya da ahmaklığından ileri gelir. Gizli küfrün, sevab ve ikâbın önemini bilmemen ve hesap gününe inanmandaki zayıflığıdır. Açık ahmaklığın ise Allah'ın senin ibâdetine ihtiyacı olmadığını düşünerek hiçbir kötülükten çekinmeden, onun keremine, afvına güvenmendir. Halbuki öte yandan bir lokma ekmek veya bir kuruşta, ona güvenin yoktur. Bütün imkânlarla onları elde etmeye çalışır ve her çareye başvurursun. İşte bu tutum ve davranışlarınla Hz. Peygam-ber'den ahmaklık damgasını yersin. Nitekim yukarıda geçen bir hadis-i şerifde Hz. Peygamber: "Akıllı adam nefsinin hesabına çekip ölümden sonrası için çalışan; ahmak adam da nefsinin isteklerine uyduğu halde Allah'tan iyilik uman kimsedir," buyurmuştur.

Yazıklar olsun sana ey nefis! Şeytana ve dünyaya aldanmak senin için doğru olmaz. Sen herkesten önce kendine bak. Vakitlerini kaybetme, nefesler sayıldır. Bir nefesin gidince, bir parçanın gitmiş demektir. Hastalık gelmeden sıhhatini, iş gelmeden boş vaktini, yoksulluk gelmeden varlığını, ihtiyarlık gelmeden gençliğini ganimet bil de âhiretteki ebedî hayatını düşünerek, onun için çalış.

İnsaf et, önümüzde kış gelecek diye onun günlerini hesap ederek yiyecek, giyecek, yakacak gibi bütün kış hazırlıklarını yapıyor musun? Burada neden Allah'ın lütuf ve keremine bağlanmıyorsun? Yakacaksınız, giyeceksiniz de Allah beni üşütmez, onun buna gücü yeter demeden çare ve tedbirlere başvuruyorsun. Acaba cehennem soğuğunun, bu kış soğuşundan daha az, süresinin bu süreden daha kısa olduğunu mu zannediyorsun?

Yoksa aralarında bir benzerlik bulunduğunu mu düşünüyorsun? Yoksa hiç çalışmadan bundan kurtuluş olabileceğine mi inanıyorsun? Asla, hiçbiri öyle değil. Kışın soğuşunu; elbise, mesken ve ateşin gidereceği gibi cehennemden sıcaklığı ve soğukluğunu da ancak tevhid kalesi ve itaat hendeği önleyebilir. Allah'ın sana iyiliği, sana korunma yollarını öğretmesi ve bunu sonra kolaylaştırma sidir. Onun iyiliği; azabı, eziyeti tamamen yok-etmesi değildir. Allah'ın bu dünyadaki kanunu soğuktan korunmak için ateşi yaratıp, ateşi ne şekilde elde edeceğini sana bildirmesi ve imkânlarını yaratıp bu sebeplerin temininde kendisi müstağni olup bunları bizzat senin temin etmen gerektiği gibi, cehennemden de

kurtuluş yollarım sana bildirmek ve sebeplerini yaratmaktır.

Allah Teâlâ, maddî sebeplerden müstağni olduğu gibi, senin tâat ve ibadetinden de müstağnidir. Bunlar senin kurtuluş yollarındır. Âyet: "İyilik eden kendine, kötülük eden de kendine eder, Allah Teâlâ herşeyden müstağ-nîdir, hiçbir şeye ihtiyac yoktur."

Yazıklar olsun sana ey nefis! Cahilliği bırak da âhiretini dünyan ile kıyasla. Ayet: "Hepinizin yarat lması ve diriltilmesi bir nefis gibidir." Ayet: "Bizi nas l yoktan var ettiyse, yok ettikten sonra yine var ederiz. Ayet: 'Allah' n sünnetinde hiçbir değişiklik yoktur."^{50[50]}

İhyâ'nın Tenkidçisi:-

Şeyhülislâm İbn Teymiye, İhyâ'u'l-Ulûm'u bir bütün olarak övmüş ve onun değerli bir kitap olduğunu itiraf etmiş; ve: "Onun İhya' daki anlatışı ve ifadesi güzeldir." diye yazmıştır. Bununla birlikte dört konuda kitabı tenkid etmektedir:

1- Birinci tenkidi: Kitapta felsefecilerin pek çok görüşü yer almakta; onların, Allah'ın birliği (vahdaniyet), peygamberlik ve âhiretle ilgili düşünceleri, sözleri bulunmakta, demektir. Ona göre Gazâlî, filozofların az veya çok kesinlikle etkisinde kalmıştır. Her ne kadar o, onlara karşı olan ve şiddetle onları tenkid eden biri ise de eserlerinde onların düşüncelerini (farkında olmadan) yer yer aks ettirmiştir.

İbn Teymiyye'nin felsefecilere ve felsefeye karşı oluşu çok şiddetli olduğu için, onun ölçüsüne göre Gazâlî'nin bazı sözlerinin felsefeden etkilenmiş olmasına şaşılmamalıdır;

2- İkinci tenkidi de şöyle: Kitapta kelâmla ilgili öyle konular var ki bunlar İbn Teymiye'ye göre Kur'an-ı Kerim'in ve sünnetin ruhuna uymamakta ve onun ölçüsüne göre tam olarak oturmamaktadır.

3- Üçüncü tenkidi ise; kitapta tasavvuf erbabının, bazı aşırı sözleri, asılsız ve aldatıcı ifadeleri vardır demektir.

4- Bir tenkidi de İhya' da pek çok zayıf hadislerin bulunduğu, hatta uydurma hadis ve rivayetlerin oluşu üzerindedir.

Buna rağmen Şeyhülislâm İbn Teymiye, İhya hakkında şöyle bir kanaat belirtmektedir:

"Buna rağmen İhya' da hak yol üzerinde olan marifet sahibi tasavvuf erbabının, kalbin amelleri üzerinde pek çok öyle sözleri var ki onlar kitap ve sünnete uygundur. Ve pek çok bölümü kabul edilebilir durumdadır. Bu bakımdan bu kitap hakkında âlimlerin değişik görüşleri var ve birbirine zıt görüşleri sürmüşlerdir."^{51[51]}

Allâme İbn Cevzî'nin de en ağır tenkidi zayıf ve uydurma hadisler üzerindedir. Ona göre; bunun sebebi, Gazâlî'nin hadislerle fazla ilgilenmemesidir.

Hafız Zeyneddin el-İrâkî (Elftye kitabının sahibi), İhyâ'u'l-Ulûm' a büyük bir

^{50[50]} Ebu'l-Hasan En-Nedevi, İslam Önderleri Tarihi 1, Kayıhan Yayınları: 1/241-245.

^{51[51]} Fetâvâ İbn Teymiye, c.2, s.194.

hizmet ederek içindeki hadisleri tahric etmiş, her hadisin ve râvînin durumunu incelemiş, hadisin derecesi ve sıhhatini kaynaklarından araştırarak bulmuş, doğrusunu, yanlışını açığa çıkarmıştır.

İbn Cevzî, Gazâlî'nin bazı tarihî olayları geçiştirmesini, onlar› atlamas›n da zikretmektedir. Bundan da anlaşılıyor ki, hadis gibi tarihle de pek fazla ilgilenmeye zaman ve fırsat bulamamıştır.^{52[52]}

İbn Cevzî'nin ikinci karşı çıkması da, bazı kalp hastalıklarının (gösteriş, makam, mevki hırs vs. gibi) tedavisi konusunda nefsi öldürme ve sılah etme yolunda tasavvufçuların öyle bir takım maceralarını nakletmiş-tir ki, bunların tatbiki, yapılması imkânsızdır. Fıkıh yönünden onun caiz olduğunu isbat etmek de imkânsızdır.^{53[53]}

Bu kusurlarına rağmen İhya'nın değerli ve Önemli olduğuna inanmaktadır ve kendisi bizzat Minhâcü'l-Kaşıdın adında yazdığı eserde İhya' yi özetleyerek kısaltmış, itiraz edilen yerleri kitaba hiç almamıştır. Fakat bu özette, asıl kitabın ruhu ve etkisi de kalmamıştır.^{54[54]}

İmam Gazâlî ve Kelâm İlimi:

Gazâlî gibi ictihadçı bir kafaya sahip olan birinin, Önceki âlimlerin anlattıkları ve incelemelerini sadece nakletmekten ibaret kalması veya kendi kişiliğini ortaya koymadan, onların ne demek istediğini anlatıp izaha çalışan biri olmaktan öteye geçmemesi, olacak şey değildir. Kısmetsizlikten, dördüncü hicrî asırda kelâm ilmi ortamda -ki bu ilmin diğer bütün ilim dallarından daha çok kendi döneminin akli ve ilim düzeyine göre hareket etmesi gerekli idi- donmaya, diğer bilgilere uyma hastalığına yakalanmıştı.

Eş'arî kelâmcıları, sadece Eş'arî'nin incelemelerinin sonuçlarını ve onun akidelerini (inanç sistemlerini) kabul etmekte ısrar etmiyorlar; hatta o akidelerin tesbiti için Ebu'l Hasan Eş'arî ve Ebu Bekir Bâkılânî vs.nin ortaya koyduğu görüşleri ve delilleri de (isbat tarzları da) olduğu gibi kabul edilmelidir; bunun dışında başka görüşler ve deliller kabul edilmemelidir diye ısrar ediyorlardı.

İmam Gazâlî, eserlerinde müctehid edası içinde temel meseleler ve akideler üzerinde söz söylemiş, kalem oynatmış ve onları isbat etmek için kendisince daha etkili ve gönle hoşgelen delilleri, görüşleri ileri sürmüştür. Allah'ın sıfatları, peygamberlik, mucizeler, şer'î yükümlülükler, azab, sevap, kabir hayatı, kıyametle ilgili olarak o, yeni kelâma üslubuyla konuşmuş ve yazmıştır. Onu isbat için pek çok kelâmcı gibi ihtimallerden, şüpheye düşürücü sözlerden, mantıkî görüşler ve sonuçlardan hareket etme yerine daha çok herkesin anlayacağı, doyurucu bir kanaat veren deliller ortaya koymuştur.

Bu konuda o, önceki kelâmcıların isbat tarzlarına, kullandıkları dile, terimlere ve onların metoduna bağlı kalmamış ve böylece, Eş'arî ilm-i kelâmın yenileme

^{52[52]} el-Müntezam, c.9, s.169-170.

^{53[53]} A.g.e., s.9, s.169.

^{54[54]} Ebu'l-Hasan En-Nedevi, İslam Önderleri Tarihi 1, Kayıhan Yayınları: 1/245-247.

hizmeti yapmıştır. Bu hizmetten dolayı Eş'arî kelâm-aların ona minnettar kalmaları ve onun çok büyük hizmetlerini itiraf etmeleri gerekirdi.

Fakat Gazâlî bu hizmeti genel kelâmcıların hareket tarzından saparak yaptığı ve yer yer Ebu'l Hasan Eş'arî'nin ve onun ünlü tâbilerinin görüşlerinden, anlayışlarından farklı hareket ettiği için Eş'arî görüşünde olanlar (kaldı ki Gazâlî de aynı görüşe bağlı olmasına rağmen) onun bu kelâm ilmine kullandığı metoduna, isbat tarzına yüzlerini ekşitiyorlardı. Bu sahanın pek çok heyecanlı âlimleri onun bu metodunda sapma, sapıtma ve selef anlayışından uzaklaşma, ayrılma görüyorlardı.

İhyâ'u'l-Ulûm' un yazılışı ve onun normal üstü benimsenip yayılmasından sonra bu konuda Eş'arî âlimleri arasında homurdanmalar çok arttı ve pek çok kimsede Gazâlî'nin akaidinden tereddütler meydana geldi. Samimi biri Gazâlî'ye mektup yazarak ve durumla haber vererek üzüntülerini belirtti. Gazâlî ona geniş bir cevap yazarak ayrı bir kitapçık, Faysal et-Tefri-ka Beyne'l-hlâmi ve'z-Zenâdika adıyla sundu. Kitap baş tarafında şöyle yazmaktadır:

"Şefkatli kardeşim! Çe kem iyeni er güruhu (esrâr- din ile ilgili) bazı eserlerim üzerinde tenkidler yapıyorlar ve onların eski İslâm âlimlerinin ve ilm-i kelâm önderlerinin görüşlerine aykırı olduğunu zannediyorlar. Eş'arî akideden kıl payı ayrılmay küfür kabul ediyorlar. Onların bu davranışından duyduğum üzüntüyü anlatıyorum. Fakat azizim sabretmelisiniz. Hz. Peygamber Efendimiz saldırlardan, kötülüklerden kurtulamaz. Uğna göre ben kim oluyorum. Kim ki Eş'arîlere, Mutezileye, Hanbelîlere veya diğer gruplara muhalif olmayı, onlardan ayrı fikir belirtmeyi küfür kabul ediyorsa bil ki o kör bir mukallid (uydu)dir. Onu düzeltmeye çalışmak için vaktini boşa harcama, onu susturmak için

muhaliflerin iddiaları yeterlidir.

Bütün (kelâm) mezheplerinde Eş'arî'nin görüşünden farklı görüşler bulunduğu için şimdi biri kalkarsa da, eğer bütün teferruatta, meselelerin kıyası kenarına kadar uzanan genişliklerde de Eş'arî'ye uymak şarttır, en küçük aykırı bir görüş küfürdür derse, ondan şunu sorunuz: Haklı oluştun, doğru görüşün Eş'arî'ye özgü olduğu ve haklı oluştun ona bağlanmaya, onun peşinden gitmeye bağlı olduğu ne ile isbat edilir? Öyle olsaydı Bâkılânî'nin kâfir olduğuna fetva vermeleri gerekirdi. Çünkü, "beka" (Allah'ın sonsuz oluşu) sıfatı üzerindeki görüşünde Bâkılânî Eş'arî'den farklı bir görüş ileri sürmüştü ve onun, Allah'ın zâtının dışında fazladan bir sıfat olmadığını söylemiştir.

Sonra şunu da sormak lâzım: Bâkılânî, Eş'arî'den farklı görüş ileri sürmekle neden küfre lâyık olsun? Hak neden sadece onlardan birine bağlı kılınsın? Eğer Eş'arî öncelikli, (daha önce gelmiştir) denilirse, Eş'arî'nin kendisinden önce de Mutezile gelmiştir. O zaman Mutezilenin hakkın tepesinde olması gerekir. Yok eğer üstünlük, sadece pek çok özellikleri şahsında toplama faziletinde ve ilimde ise, bir kişinin kendi önderini ilim ve fazilette en üstün seviyede kabul etmesi için bu değerleri ölçüp biçecek terazi nerededir, göster-

sinler. Eğer Bâk illânî'ye, Eş'arî'ye muhalefet hakkı tanıyorlarsa, Bâk illânî'den sonra gelenler bu hakdan yoksun bırakılsın da bu hak neden bir kişiye özgü kalmısm?

İlm-i kelâm üzerinde müctehidçe sözler söyledikten ve ona çok değerli ilâveler yaptıktan sonra Gazâlî temiz karakterinden, hakka bağılığından ve şahsî tecrübelerinden dolayı kelâm ilminin faydalarını çok sıraladığı, hatta bazı kereler zararının faydasından daha fazla olduğunu sonucuna vardı. Hatta şöyle dedi:

"İlm-i kelâm, belirli bir zaman diliminin ihtiyacı olan şeydir. Bu bir ilaç, bir deva, bir şifâdır ki, sağlam, sıhhatli bir insanın, ruhî düzeni yerinde olan kimsenin ona ihtiyaç yoktur. Hiçbir insanın ihtiyaç duymamazlık yapamayacağı sağlam gıda durumunda olan şey sadece Kur'an-ı Kerim'in anlatış tarz ve isbatlama metodudur. Bundan da herkes kendi nasibini almakta, seviyesine göre onu anlayıp faydalanmaktadır. Hiçbir kimse bundan mahrum kalmamaktadır."

Son eseri olan İlcâmü'l-Avâm an İlmi'l-Kelâm adlı kitabında şöyle yazıyor:

"Kur'an-ı Kerim'in delilleri, isbatlama tarzı insanların (hayatlarını devam ettirdikleri) gibi gibidir. Kelâmcuların isbatları, delilleri ise deva ve ilaca benzer ki, bazı kimseler bundan fayda görseler de çoğunluk insanların bundan zarar görür. Hatta Kur'an-ı Kerim'in isbat tarzı ve ileri sürdüğü deliller su gibidir. Bu sudan, süt emen bebekle güçlü, yetişkin bir adam aynı şekilde eşit fayda sağlar. Bunun dışındaki (kelâm ilminin) delilleri yemek çeşitlerine, türlerine benzer ki, bazan ondan güçlü yetişkin insanlar fayda sağlar, bazan zarar görür. Bebeklere ise asla bir fayda sağlamaz."

İlm-i kelâmın verdiği zararları anlatırken kendi tecrübe ve görgülerini naklederek şöyle der:

"Halkın ilm-i kelâmdan zarar gördüğünün delili bizzat benim başımdan geçen, gözlerimle gördüğüm tecrübe ve müşâhedelerimdir. İlm-i kelâm ortaya çıktığında ve şöhreti her tarafı tuttuğunda nasıl bir felâket gelip de ortalığı fesada verdiğini tecrübe sahipleri bilirler. Sahabenin devri bu fesaddan uzaktı ve ondan korunmuştu."

Öğretim İçin Tekrar Israr Edilmesi ve Onun Bunu Geri Çevirmesi:

H. 499 yılının Zilkade ayında Gazâlî Nişâbur'daki Nizamiye Medresesinin ders koltuğuna şeref verip oturmuştu. Bu dönem, (Melikşah'ın oğlu) Selçuklu sultan Sen-cer'in padişahlığı ile (Nizamülmülk'ün oğlu) Fahrülmülk'ün sadrazamlığı dönemi idi. Fahrülmülk, H. 500 yılında Muharrem ayında bir bîatın tarafından şehid edildi. Onun şehid edilmesinden birkaç gün sonra Gazâlî, Nizamiye Medresesi'ndeki tedris görevinden ayrıldı. Memleketi Tûs'a giderek yerleşip

^{55[55]} Faysal et-Tefrika Beyne'l İslâmi ve'z-Zenâd ka.

^{56[56]} İlcâmü'l-Avâm an İlmi'l-Kelâm, s.20.

^{57[57]} İlcâmü'l-Avâm an İlmi'l-Kelâm, s.20.

Ebu'l-Hasan En-Nedevî, İslam Önderleri Tarihi 1, Kayhan Yayınları: 1/247252.

orada kalmaya karar verdi. Evinin yan nda bir medrese bir de zaviye (tekke)nin temelini attı, orada eğitim ve öğretim işiyle uğraşmaya başladı.

H. 500'de Sultan Melikşah'm oğlu Muhammed, Nizamülmülk'ün büyük oğlu Muhammed'i başvezir tayin edince, başvezir onu Bağdat'a geri dönmeye çağırdı. Gazâlî'nin Nizâmiye'deki yeri doldurulmuş ise de aslında o boştu. İmam Gazâlî'nin yerini tutacak birini bütün İslâm âleminde bulmak imkânsızdı. Nizamiye Medresesi (üniversitesi) Abbasî saltanatının süsü, Bağdat'ın da şerefi idi. Eksikliği herkes hissediyordu. Hilâfet makam ndan da Gazalinin tekrar Nizamiye Medresesi'ni şereflelendirmesi teşvik ediliyordu. Başvezir Kıvâmüd-din Nizamülmülk'ün kendisi mektup yazarak Nizâmi-ye'nin önemini ve merkezî yapısını anlattı ve bizzat Abbasî halifesi tarafından böyle yapması istendiğini bildirdi. Başvezir şöyle yazıyordu:

"Hz. Peygamber'in mukaddes makamından (yani hilâfet makam ndan) da bu istek belirtildi ve ısrarla tekrar tekrar bu işin halledilmesini (Gazâlî'nin Nizamiyeye döndürülme sini) istediler. Çünkü Gazâlî, âlemde bir tane, parmakla gösterilen, herkesin sevdiği ve güvendiği biridir, dediler."

Bu fermana hilâfet makamının her ferdi imza attı ve şu ifadeleri belirtti: "Hilâfetin etek öpenleri ve saltanatın her bir ferdi, İmam Gazâlî hazretlerinin gelmesini dört gözle beklemekteler."

Nizamülmülk'ün oğlu Ahmed, bizzat Gazâlî hazretlerine mektup yazar ki, özeti şudur: "Her ne kadar, siz her nereye adını atsanız orası herkesin koşacağı genel bir dersane olacak olsa da; nas l ki siz devrin uyması gereken kişisi iseniz, bulunduğunuz yer de İslâm dünyasının yöneldiği; herkesin, dünyanın her yerinden gelen insanların kolaylıkla ulaşabileceği merkez bir şehir olması gerekir. Böyle bir şehir de sadece sulh ve sükûn yuvası Bağdat'tır."

Gazâlî bu ferman ve mektuplara cevap olarak uzunca bir mektup yazdı ve Bağdat'a gelememesinin sebeplerini ve mazeretlerini belirtti:

"Birinci mazeretim şu ki; burada (yani Tûs'da) iki-yüz elli kabiliyetli, yeteneği yüksek talebelerim tahsille meşguller. Onların Bağdat'a gitmesi çok zor olacak İkincisi de; ben daha önce Bağdat'ta iken çoluk çocuğum yoktu. Şimdi çoluk çocuk mücadelesi var. Hem de onlar memleketi terketme eziyetine katlanamazlar. Üçüncüsü ise; ben Makam- Halil'de (Kabe'deki Halil-i İbrahim makamında) hiçbir zaman tartışmalara, cedel-leşmelere girmeyeceğime söz verdim. Bağdat'ta ise bunlardan uzak kalmak imkânsız. Bunun dışında bir de hilâfet makamına (sultanın huzurunda) selamlaşmada bulunmak için gitmek gerekecek. Ben ise buna katlanamam. Hepsinden öte ben şöhret, unvan ve maaş kabul edemem. (Geçinmem için) benim Bağdat'ta bir mal mülküm yok."

K>sacas>; hilâfet ve saltanat makamından hayli srar ve istek gösterildi ise de Gazâlî, kesin bir tavırla bu isteği geri çevirdi ve huzur köşesinden dışarı ç>kmad>. ^{58[58]}

^{58[58]} Gazâlî, ŞibliNûmânî,s.36-37.

Ebu'l-Hasan En-Nedevî, İslam Önderleri Tarihi 1, Kayıhan Yayınları: 1/252-254.

Hayatın n Geri Kalan Bölümü:

İmam Gazâlî, hayatının geri kalan bu bölümünü ilmî ve dinî meşguliyetlerle geçirdi. Hâlâ onda talebelik ruhu, ilim öğrenme aşkı vardı. Daha önce o aklı ilimlere ve bazı naklî ilimlere yöneldiği kadar hadis ilmine yönelememişti. Şimdi artık bu döneminde o eksikliğini tamamlamayı düşündü. Nitekim meşhur hadis âlimi Haf z Ömer b. Ebi el-Hasan el-Ravâsî'yi yan nda misafir ederek kendisinden Sahih-i Buhar ve Müslim dersi aldı. Bu konuda yetenekli olduğunu gösteren bir belge de ald . Bu son dönemi sürekli hadis okumakla geçti.

İbn Asâkir diyor ki:

Onun hayatın n son dönemi, Hz. Peygamber Efendimizin hadislerini okumak, onlar üzerinde tetkik yapmakla, hadis âlimlerinin yanına oturup İslâm'ın iki hücceti olan (en sağlam hadis kaynağı ve delili olan) Sahih-i Buharî ve Müslim' i incelemekle geçti."^{59[59]}

Vefatından bir sene önce H. 504 y l nda el-Mustasfâ isimli kitabın yazd . Onun bu eseri, fık h usûlü ilminde üç ana'direkten biri sayılır.^{60[60]} Âlimler bu esere çok önem vermişlerdir. Bu, onun en son eseridir.

Gazâlî; 14 Cemaziyelâhir 505 yılında, 55 yaşında Taberân'da vefat etti. Bu çok değerli hazine işte o toprağa tevdi edildi.

İbn Cevzî, onun ölüm olayını kardeşi Ahmed Gazâ-lî'den şöyle nakîetmiştir:

"Pazartesi günü sabahleyin uykudan uyandı . Ab-destini a şıp namazın kıld . Sonra kefen getirtti, onu gözlerine sürdü. "Efendimin emri başım gözüm üstüne" diyerek yere uzandı . Oradakiler bir de ne görsünler, ruhunu teslim etmiş."^{61[61]}

Gazâlî'nin İki Önemli Özelliği:

İmam Gazâlî'nin iki özelliği çok önemli, çok daha seçkindir. Onun ihlâsmı, üstün azmini; ona karşı olan veya onu destekleyen herkes itiraf etmektedir. Bu iki özellik onun kelime kelime her sözünden damlamaktadır.

Her ne kadar İbn Teymiye onu tenkid edenlerden ve onun pek çok hükmüne kat İmayanlardan ise de, bununla birlikte onu ihlâs sahiplerinin en büyüklerinden saymaktadır.^{62[62]}

Onun kitaplarının benimsenmesinin ve çok etkili olmasının asıl sebebi işte onun bu ihlâsıdır. Bu ihlâstır ki ona ilim ülkesinin sultanlık koltuğunu bıraktırdı; senelerce bâdiyelerin, çöllerin topraklarını arşınılattı. Israrlara, şiddetli taleplere rağmen, sultanların sarayına gitmeye ve döneminin en büyük payesi ve şerefi olan mevkiye iltifat etmeyip ondan yüz çevirtirdi.

^{59[59]} Tebyînü Kizbî'l Müfteri, s.396.

^{60[60]} Usûlü fık h üç ana direği sayılan bu üç kitap şunlardır: Hasan Basrî'nin kitabı: el-Mutemed'i, İmam el-Hare-meyn'in el-Burhân' ve Gazâlî'nin el-Mustasfa sidir.

^{61[61]} Ebu'l-Hasan En-Nedevi, İslam Önderleri Tarihi 1, Kayhan Yayınlar : 1/254-255.

^{62[62]} İthaf el-Sâde el-Müttetkin (İhya şerhi), s.11,

Bir yerde o şöyle yazar: "Siddîklarm (en büyük manevi makama ulaşan kişilerin) kalbinden en son çıkan şey makam ve mevki isteğidir."

Hayatının son dilimi şahidlik yapıyor ki; o bu makamdan (siddîklar makamından, mertebesinden) mahrum değildi.

Üstün azim onun hayatının imtiyaz madalyası idi. O ilim ve amel (aksiyon) çizgisinde kendi döneminin düzeyine varmakla ve çağdaşlarının eriştikleri noktalara ulaşmakla yetinmedi. O ilim ve aksiyonun en gelişmiş rütbesine erişince kulaklarına;

Şiir:

"Ey sonsuzluk yolcusu, burası senin konağın değil, durma yürü."

sesi geldi. Bu ses onu daima daha ileriye hamle yaptı.

Naklî ilimlerde de o kendi döneminin ve kendi çağdaşlarının genel seviyesinden daha çok yukarıdadır. Onun fıkıhda ve fıkıh usûlü ilminde yazdığı kitaplar asırlarca âlimler şerh etmişler, onun üzerinde açıklama ve izahlar yapmakla uğraşmışlardır. Sonra da kendi devrinin âdetinin ve âlimlerin nakledegeldikleri bilgilerin aksine o aklî ilimlere yönelmiş, mantık ve felsefeyi Öyle incelemiş, etüd etmiş ki Kad Ebu Bekir b. el-Arabî'nin deyişiyle; felsefenin ciğerine, felsefecilerin de karnına oturmuştur. Sonra onları tenkid ve red üzerinde öyle kitaplar yazmıştır ki, o kitaplar sayesinde felsefenin binası bir asır boyu yer tutamamış, sallanıp durmuştur.

Amel ve hareket konusunda kendi zihnî, ahlâkî ve manevî terakkinin, kemâle ulaşmanın dolaşmadığı, uğramadığı hiç bir köşesini bırakmadı. Denizler gibi ilim dolu olmasına, pek çok özellikleri kendinde toplama na ve olgun bir şahsiyete sahip olmasına rağmen devrinin ihlas ve basiret deryası bir mürşidi ve tarikat şeyhi olan Şeyh Ebu Ali Farmidî'ye (ö. 477) biat etti. Tasavvuf bilgisi aldı. Sonra da bu yolda herşeyini feda ederek o tarikatın hedefine ve amaçladığı noktaya ulaştı ve temiz zevklerin ta n tan d .

İslah ve inkılap (kendini iyiliğe çevirme) çizgisinde sadece yazıp çizmekle yetinmedi. Bilâkis yeni bir İslâm devletinin temellerinin atılmasında onun da eli vardı.

Mevlânâ Şiblî şöyle yazıyor:

"Gazâlî, bu işlerle ve bu hizmetlerle avunamıyor, teselli bulam yordu. O; mevcut devlet idaresinin hamurunun mayasının tamamen bozulduğunu görüyordu. Bu bakımdan islâmî temellere dayal yeni bir devlet kurulmadıkça asıl maksad elde edilemeyecek, hedefe ulaşamayacaktı.

Fakat Gazâlî'nin, ibadet, riyâzat, mücâhede ve ilâhî sezgiye dalma meşguliyetlerinden böyle büyük bir işe el atmaya fırsatı yoktu. Ama tesadüfe bak ki, îhyâu'l-Ulûm yayılmaya başlayınca 571 H. yılında İspanya'ya da ulaştı. İşte o zaman İspanya'da sultan olan Ali b. Yusuf b. Taşfîn, katılığından ve basit görüşlülüğünden dolayı bu kitabın yakılmasını emretti. Sonra da merhametsizce bu emir yerine getirildi.

Gazâlî'nin bu olaydan haberi olunca çok üzüldü. Bu sırada İspanya'dan bir kişi Gazâlî'den ilim öğrenmek üzere geldi. Adı Muhammed b. Abdullah b. Tumrut

idi. Bu kimse çok üstün seviyede, şerefli bir aileye mensuptu, atalar , dedeleri eskiden beri onurlu hayat yaşama-

yi ve hürriyeti seven cesaret sahibi kimselerdi. Ga-zâlî'nin yanında bir süre kalarak bütün bilgilerde azımsanmayacak bir payeye ulaştı. Kendi şahsî himmet ve gayretinden midir, yoksa Gazâlî'nin öğrettiği bilgilerin feyzinden midir, nedir, İspanya'da Ali b. Yusuf'un saltanatın devirip yeni bir devletin temelini atmaya karar verdi. Bu düşüncesini hocasının görüşüne arzetti. Gazâlî'nin kendisi de adaletli bir devletin isteklisi olduğu için, bu görüşünü beğendi ve herşeyden önce böyle büyük bir işi başarmak için imkânlar var mıdır yok mudur, diye sordu. Muhammed b. Abdullah^{63[63]} güvence verince Gazâlî büyük bir sevinç ve neşe içinde bu işi başarması için hareket etmeye izin verdi.

Allâme İbn Haldun bu olayla ilgili olarak şöyle yazmaktadır:

"Hakkında düşündüğü gibi, o Ebu Hâmid el-Gazâlî ile buluştu. Onunla içinden geçenleri görüştü. Gazâlî onu destekledi. Çünkü o günlerde İslâm bütün dünyada gittikçe zayıflıyordu. Bütün ümmeti bir bayrak altına toplayıp İslâm dinini ayakta tutacak bir sultan da ortada yoktu. Fakat Gazâlî önce ona; yanında yeterli malzeme ve kuvvet olup olmadığını sordu."

Sözün kısası, Muhammed b. Abdullah b. Tumrut geri dönerek iyiliği emretmeyi kendine prensip edinerek yeni bir devletin temelini attı. Bu devlet bir süre ayakta kaldı. Muvahhidîn (Allah'ın birliğini prensip edinenler) adı ile anılırdı.

Ali b. Yusuf idaresinde zulüm ve haksızlık her tarafa yayılmıştı. Askerler serbestçe halkın evine daldıyor, namuslu, iffetli kadınları rızaya geçiliyordu. Ali b. Yusufun sülâlesinde bir süreden beri erkekler; yüzlerine peçe takarak tersine bir âdet uyguluyorlar, kadınlar ise yüzleri açık geziyordu. O bakımdan bu kimselere Mülemmisîn de denirdi.

Muhammed b. Tumrut ilk önce bu iki bid'atı ortadan kaldırıp silmeye azmetti. Gittikçe bu çalışmalar içinde mülemmisînin devleti yok olup yeni bir devlet kuruldu. Muhammed b. Tumrut kendisinin lider olmasını hiç düşünmemişti. Bu yüzden Abdülmü'min adında ehliyetli bir kimseyi tahta geçirdi.

Abdülmü'min ve onun hanedanının idare tarzı İmam Gazâlî'nin ideali olan temellere (temel İslâm prensiplerine) uygundu. İbn Haldun, üçüncü kitabın (Ahbâr-ı Berber) üçüncü bölümünde Abdülmü'min ve oğulları ile ilgili olarak şöyle demektedir:

Onun kurduğu devlet şöyle tanımlanabilir: âlimlere çok değer verilirdi. Bütün

^{63[63]} Muhammed b. Abdullah b. Tumrut, büyük bir devlet kurup onu da Gazâlî'nin amacı olan temeller üzerine oturttuğu için, hayat hikâyesinin bir özetini Tabakât-ı İbn Sübkî'den naklederek yazalmıştır:

Muhammed b. Abdullah, uzak Mağrib'de (Fas'ın en batı noktasında) yaşayan biri idi. İlk önce kendi yurdunda büyüyüp gelişti. Sonra doğuya yolculuk yaptı. Fakih ve kelâm , «Tahsilini yaptı» Son derece nefesine hâkim, haramdan sakınan, ibâdetlerine bağlı, gözü tok biri idi. Tahsilini tamamladıktan sonra Allah'ın emirlerini uygulamaya, yasaklarından menetmeye karar verdi.

Hemen harekete geçti, Mısır'a geldi. Halkı öyle şiddetle kötülüklerden menetti ki halk kendisine cephe aldı ve onu şehirden dışarı çıkardılar. Mısır'dan İskenderiye'ye geçti. Birkaç gün orada kaldıktan sonra Fasa doğru yola çıktı. H. 505 yılında Mehdiye'ye geldi ve kendi işine koyuldu. Bir süre sonra oradan da hareket ederek Becâye'ye, oradan da Merakeş'e geldi.

Burada da alabildiğince serbest bir edâ ile iyiliği emretmeye, kötülüğü menetmeye çalıştı. Nihayet bir noktaya gelince sultan sülâlesi ile çatıştı. Dönemin sultanı Ali b. Yusuf b. Taşfîn, onu huzuruna çağırdı. Sarayın âlimleri ona; böyle âdil ve insafî bir sultanın devlet idaresine öfkelenmenin sebebinin ne ile izah edersiniz, diye sorduklarında nırrı-"; Muhammed b. Abdullah coşarak heyecanla: Bu şehirde ale-jitnen içki içilmiyor mu? Alın-p satılmıyor mu? dedi. Yetimlerin mallarına, haklarına el atılmıyor mu? Onun samimî, heyecanlı konuşmasından sultan da etkilendi; o derecede ki "itö S gözlerinden yaşlar akmaya başladı. Muhammed, Merakeş'ten çıkarak Ağmat'a geldi. Sonra gün geçtikçe büyük bir insan topluluğu çevresinde toplandı, kendisine katıldı. Sonra Tinmal'de ayaklanarak Mesa-mide kabilesinin yardım ile kurduğu devletin temellerini atmaya başladı ve başarıya ulaştı.

olaylar ve muamelelerde onlarla istişare edilir, fikirleri alınır, İslâm'a en uygun davranışın hangisi olduğu sorulurdu. Yardım ve imdat isteyenlerin seslerine kulak verilir, emniyet güçleri halka zulüm ve haksızlık yaparlarsa cezalandırılırdı. Zalimlerin eli tutulur, zulümden al konulurdu. Sultan saraylarında mescidler inşa edilmişti. Avrupa sahillerine bakan sınırlar baştan başa askerî güçle tahkim edildi. Askerî hareketler ve fetihler gün geçtikçe artıyordu."^{64[64]}

Gazâlî'nin İslâm Dünyası Üzerinde Tesiri:

Gazâlî, ilim ve ameldeki olgunluğu (derin bilgisi ve bildiklerini yapması, yaşaması) ve güçlü şahsiyetinin bir sonucu olarak İslâm dünyası üzerinde derin bir etki bırakmıştır. Çağ açan kitapları ve görüşleri ilim ortamlarında fikrî bir dalgalanma, düşünce ortamlarında bir çalkalanma ve fikir hürriyeti doğurdu. Düşünceye yeni bir gıda ve güç ulaştırdı.

İslâm dünyasının kafa ve gönlüne ve onun bilim ve düşünce kesimlerine asırlarca hükmeden birkaç İslâm büyüğü içinde Gazâlî de bulunmaktadır. Onun eserler ortaya koyusu, bilgi üstünlüğü, eserlerinin önemi ve etkisi; kendisine karşı çıkan veya kendisini destekleyen herkes tarafından kabul edilmektedir.

Yüzlerce inkılap ve bunca değişmelerden sonra meydana geldiği halde onun adı ve başarısı hâlâ canlıdır. Yazdığı eserler büyük bir kitle arasında değerli ve makbuldür. Okuyanların bugün dahi etkilemektedir."^{65[65]}

www.islamvetasavvuf.org

^{64[64]} Gazâlî, s.245-248. Baylan Kitabevi, Tercüme: Yusuf Karaca

Ebu'l-Hasan En-Nedevî, İslam Önderleri Tarihi 1, Kayıhan Yayınları : 1/255-260.

^{65[65]} Ebu'l-Hasan En-Nedevî, İslam Önderleri Tarihi 1, Kayıhan Yayınları: 1/260-261.